

Skript 40.4

HISTORISCH TIJDSCHRIFT

Winter 2018

COLOFON

Skript Historisch Tijdschrift

Jaargang 40 nr. 4, Winter 2018

ISSN 0165-7518

Skript Historisch Tijdschrift

Kloveniersburgwal 48, kamer E2.04/5

1012 CX Amsterdam

info@skript-ht.nl

www.skript-ht.nl

Skript Historisch Tijdschrift verschijnt viermaal per jaar en biedt studenten van verschillende universiteiten de mogelijkheid om hun wetenschappelijke werk aan een breed publiek te presenteren.

Een abonnement op *Skript* kost 20 euro per jaar. U kunt lid worden door het machtigingsformulier in te vullen op www.skript-ht.nl. Ook kunt u een mail sturen naar de redactie, dan krijgt u het machtigingsformulier thuisgestuurd. Losse nummers zijn verkrijgbaar bij de redactie en bij de boekhandel Athenaeum te Amsterdam.

Redactie Lieve Ettes, Boris van Haastrecht, Maaïke de Jongh, Dorine Maat, Joël van der Moore, Eva Nicole Pool en Pouwel van Schooten (hoofdredacteur).

Redactieraad Dr. K. Beerden, dr. D. W. A. G. van den Heuvel, dr. M.M. Leeman, dr. A. Nobel, dr. J. Oddens en drs. E. J. de la Porte.

Advertenties Inlichtingen bij de redactie.

Drukwerk Printenbind.nl, Amsterdam.

Prijs € 7,50

INHOUDSOPGAVE

- 242 **Colofon**
- 244 **Redactioneel**
- 248 **Symposiumverslag**
- 254 **Een Ethiopische generatie in Cuba**
Een oral history van internationalistisch onderwijs op het Isla
de la Juventud
Christianne Alvarado
- 270 **De kracht van oral history**
Interviews met vier leden van het Apolistisch Genootschap
Frederique Demeijer
- 285 **Het selectieve archief van het geheugen**
Herinneren in tijden na oorlog
Charlotte Klein
- 297 **Column**
Geschiedenis als vak
Tymen Peverelli
- 302 **‘Niet iedereen schrijft, maar iedereen spreekt’**
Interview met Anika Walke
Boris van Haastrecht
- 310 **Oral history als sociaal activisme**
Interview met promovenda Grace Leksana
Boris van Haastrecht
- 314 **Recensies**
- 325 **Abstracts**
- 326 **Agenda**

Geachte lezer,

Ons robijnen jubileum is gevierd en de feestdagen staan voor de deur: dit betekent ook een speciale uitgave van *Skript Historisch Tijdschrift*! Tijdens het lezen van dit nummer valt het u waarschijnlijk op dat onze vaste rubriek 'Voor het voetlicht' mist. Normaliter publiceren wij elke winteruitgave een State-of-the-art-artikel over een historische discipline die in opmars is. Dit keer pakken wij dit concept echter ambitieuzer aan, en presenteren wij vol trots een heus themanummer rondom *oral history*: een veelzijdige en kleurrijke historische werkwijze, die zich niet adequaat laat vatten in één artikel. Daarom staat deze editie van *Skript* in het teken van de verschillende aspecten van oral history. Dit langere hoofdredactioneel vormt een inleiding op deze 'mini-bundel' en geeft enige context over de manier waarop de verschillende auteurs en interviews gebruikmaken van mondelinge geschiedenis.

Oral history is niet in één zin te definiëren. Het Huizinga Instituut, onderzoekschool voor cultuurgeschiedenis, beschrijft het vakgebied als een vorm van geschiedwetenschap gestoeld op mondelinge overleveringen van ooggetuigen, meestal aan de hand van interviews.¹ Maar deze definitie is niet compleet: oral history behelst ook een bepaalde methode van interviewen, de historische ontwikkeling van het vakgebied, de werking van het geheugen, en de relatie tussen interviewer en geïnterviewde. Waarom wordt oral history op verschillende manieren en aan de hand van verschillende aspecten gedefinieerd? Dit heeft mogelijk iets te maken met het lange bestaan van de discipline: het gebruik van mondelinge overleveringen is namelijk zo oud als geschiedschrijving zelf. Pas tijdens de professionalisering van geschiedschrijving in de negentiende eeuw werden mondelinge overleveringen in het metaforische verdomhoekje gestopt. Negentiende-eeuwse historici doken veel liever in de archieven, op zoek naar bronmateriaal om te onderzoeken *wie es eigentlich gewesen*. Mondelinge overleveringen vond men vooral onbetrouwbaar door de selectiviteit en subjectiviteit van het menselijk geheugen.

Deze negatieve waardering veranderde na de Tweede Wereldoorlog. In 1948 begon de Amerikaan Allan Nevins van de Universiteit van Columbia aan een grootschalig interviewproject. Hij was bang dat door het groeiende belang van de telefoon de papieren correspondentie van vooraanstaande Amerikaanse staatsmannen verloren ging. Daarom startte hij een grootschalig en systematisch interviewprogramma om deze levensgeschiedenissen op te nemen. De interviews hadden vooral een archieffunctie, en dienden als een waardevolle aanvullende bron voor historisch onderzoek. Aan de andere kant van de Atlantische Oceaan, ontstond in Europa een minder elitaire vorm van oral history. Mede dankzij

de opkomst van betere en draagbare opnameapparatuur vanaf de jaren zestig, werd in Groot-Brittannië *history from below* gemunt. Historici als Paul Thompson legden zich toe op het verzamelen van herinneringen van groepen die geen plaats hadden binnen de traditionele geschiedschrijving. In deze zin maakte oral history deel uit van een zekere democratisering van de geschiedwetenschap.²

In haar artikel over het Apostolisch Genootschap (ApGen) toont antropologe Frederique Demeijer hoe de bestaande kennis aangevuld kan (en misschien wel moet) worden door mondelinge geschiedenis. In haar artikel gaat ze in op hoe de oudste generatie van het genootschap de grote veranderingen ervan meemaakte. Zo staat bijvoorbeeld het afsplitsen van het genootschap in de historiografie bekend als een belangrijk keerpunt, toch blijkt dat de geïnterviewden andere momenten meer waarde gaven. Het ApGen onderging veranderingen die liturgische gezien groot kunnen worden genoemd: de terugkeer van Jezus en het hiernamaals werden 'afgeschaft'. Zij beschrijft hoe deze oudste lidmaten daar op terugkijken en hoe zij veranderingen binnen hun eigen geloof weergeven. Hiermee vult ze niet louter de bestaande kennis aan, zij schetst ook hoe de herinneringen en ervaringen zoveel jaar later vorm krijgen.

Het democratiseringsaspect komt dit nummer naar voren in het artikel van Christianne Alvarado. Hierin geeft ze *Ethiucubanos* een podium. Deze Ethiopische kinderen werden in de jaren zeventig van de twintigste eeuw onderwezen in het Cuba van Fidel Castro. Cuba poogde haar invloedsfeer in Afrika uit te breiden door de jonge socialistische staat Ethiopië te steunen met militaire hulp en een onderwijsprogramma. Alvarado benadrukt dat het verhaal van de *Ethiucubanos* bijna niet voorkomt in de bestaande historiografie over Cuba in de Koude Oorlog. Interviews zijn voor haar de enige mogelijkheid is om deze bijzondere geschiedenis te doorgronden. Bovendien benadrukt ze dat dit verhaal een manier is om de Koude Oorlog *from below* te bestuderen. In haar onderzoek is oral history minder een apart historisch vakgebied, maar een middel om de complexiteiten van de Koude Oorlog te doorgronden. 'De geschiedenis van de *Ethiucubanos* laat onderbelichte internationale verbanden zien' (p. x) en ontstijgt zo het karikaturale beeld van oosters communisme versus westers kapitalisme. De *Global South* had ook haar eigen *agency*.

Ondanks de emancipatie die oral history teweeg brengt, is de negentiende-eeuwse kritiek nooit helemaal verdwenen. In de jaren zeventig bekritiseerde de Australische historicus Patrick O'Farrell dat mondelinge geschiedschrijving zich als vakgebied bewoog naar 'the world of image, selective memory, later overlays and utter subjectivity (...) and where will it lead us? Not into history, but into myth.'³ Herinneringen werden

gecorrumped door leeftijd, nostalgie en persoonlijke vooroordelen van zowel de geïnterviewde en interviewer. Opmerkelijk is dat oral history deze kritiek juist ter harte heeft genomen, en deze ambivalentie binnen de creatie van historische kennis centraal stelt. Het gaat niet slechts om de concrete beschrijvingen van gebeurtenissen en ervaringen, maar ook hoe mensen die ervaringen en gebeurtenissen selecteren, verwoorden en beoordelen: hoe herinnert men en hoe past dit binnen collectieve herinneringsculturen? Daarbij komt de speciale positie van de onderzoeker binnen oral history projecten: hoe beïnvloedt deze de creatie van nieuwe informatie? Volgens de Amerikaan Michael Frisch vindt er tijdens een oral history onderzoek een 'shared authority' plaats: de onderzoeker en ondervraagde bouwen beide aan nieuwe informatie.⁴

Deze precare positie staat centraal in het artikel 'Het selectieve archief van het geheugen' van Charlotte Klein. Zij analyseert de oorlogsherinneringen van de bewoners van het Nieuwe Erf, de broedplaats van het verzet in Lunteren tijdens de Tweede Wereldoorlog. Naast een vergelijking tussen de herinneringen van een onderduiker en haar grootmoeder, staat ze stil bij haar eigen positie binnen het onderzoek. Wat zijn de voor- en nadelen van haar rol als 'objectieve' interviewer en 'subjectieve' kleindochter binnen historisch onderzoek? Ten tweede laat Klein zien dat de herinneringen niet stilstaan en sterk beïnvloed worden door trauma's. Het gebruik van bepaalde werkwoordstijd en de constante terugkeer van dezelfde anekdotes bij haar grootmoeder zijn voor Klein belangrijke tekens hoe haar ondervraagden hun oorlogservaringen verwerken. 'Het gaat (...) dus steeds minder om wát er gezegd wordt en steeds meer om hóe het gezegd wordt.' (p. x)

De bovengenoemde aspecten komen ook terug in de interviews van dit nummer. Dr. Anika Walke reflecteert openlijk over haar wetenschappelijke en persoonlijke ervaringen tijdens haar interviews met overlevenden van de Holocaust in Wit Rusland: op welke manier ga je als interviewer met zulke traumatische gebeurtenissen om? In het promovendusinterview, afgenomen door Skript-redacteur Boris van Haastrecht, brengt Grace Leksana het democratiseringsaspect van oral history een stapje verder. Leksana vertelt over haar onderzoek naar de herinneringen aan de Indonesische massamoord van 1965-66 op de vermeende communisten in een afgelegen dorp in Zuid-Malang op Oost-Java. Zij ziet haar project, en soortgelijke onderzoeken, als een 'sociale beweging.' Het doen van interviews is voor haar namelijk een vorm van sociaal activisme, omdat het 'buiten de staatscontrole valt en een wijze is om mensenrechtenkwesties aan de kaak te stellen.' (p. x)

Naast deze intrigerende artikelen en interviews rondom oral

history, is dit nummer ook de afsluiting van ons jubileumjaar. Afgelopen 13 oktober vierden wij onze verjaardag in café Kapitein Zeppos. Het was een zinderende avond vol columns, interviews en prikkelende vraagstukken over geschiedwetenschap en journalistiek. Voor onze lezers die deze feestelijkheid hebben moeten missen, heeft Skript-redacteur Joël van der Moore een kort verslag opgesteld van deze feestelijke viering op één van de warmste oktoberdagen ooit. Kijk ook op onze site of facebookpagina voor een uitgebreid fotoverslag. Tot slot geeft Karen Tessel het lustrumstokje door aan de laatste columnist: Tymen Peverelli. Wees echter niet getreurd, na het feestgedruis van 2018 is Skript in 2019 gewoon weer bij u terug met nieuwe artikelen van Nederlands beste geschiedenisstudenten!

Wij wensen u een voorspoedig 2019,

Pouwel van Schooten en Rosa de Jong

Hoofredactie

1. 'Wat is Oral History?', Huizinga Instituut. Onderzoeksschool voor Cultuurgeschiedenis. <https://www.huizingainstituut.nl/werkgroep-oral-history/wat-is-oral-history/> (23 oktober 2018).
2. Robert Perks en Alistair Thomson, 'Critical developments. Introduction', in: Robert Perks en Alistair Thomson (reds.), *The oral history reader*. Third edition (Londen & New York 2016) 1-21, aldaar 2-3.
3. P. O'Farrell, 'Oral History: facts and fiction', *Oral history association of Australia journal* 5 (1982/83) 3-9.
4. Zie Michael Frisch, *A shared authority: essays on the craft and meaning of oral and public history* (New York 1999).

SYMPOSIUMVERSLAG

Geschiedenis en de Journalistiek: een verenigbare combinatie?

Joël van der Moore

Dit jaar vierde *Skript Historisch Tijdschrift* haar veertigste jaargang, en dit jubileumjaar werd bekroond met een feestelijke avond. Op de warmste 13 oktober ooit gemeten vierden wij in café Kapitein Zeppos te Amsterdam onze verjaardag met een avond vol columns, interviews en debat, verzorgd door de redacteurs van toen en de redacteurs van nu. Tijdens deze avond zijn veel herinneringen opgehaald, maar werd ook gesproken over het thema ‘Geschiedenis en de journalistiek: een verenigbare combinatie?’

COLUMNS

Tijdens de veertigste jaargang van *Skript*, werd in iedere editie de column verzorgd door een gastcolumnist. De vier columnisten waren oud-redacteurs en waren ieder in één van de vier decennia die *Skript* oud is redactielid. Ook tijdens het evenement vervulden drie oud-redacteurs de taak van columnist, ditmaal niet op schrift, maar in gesproken vorm. Friso Wiersum vertelde over zijn motivaties om geschiedenis te gaan studeren en de persoonlijke historische verhalen die voor hem van belang zijn. Angela Rijnen besprak de (onconventionele) weg die zij na haar tijd bij *Skript* bewandelde: ze is nu namelijk boerin in Loppersum. Bas von Benda-Beckmann vertelde hoe hij zijn passie voor schrijven vond bij *Skript*. Daarnaast haalde hij in zijn column de bredere vraag van de avond aan. Bas stelde namelijk dat *Skript* zich altijd duidelijk tussen de journalistiek en vakliteratuur in positioneerde. Journalisten moeten zich meer verdiepen in de historische context, terwijl historici beter hun best moeten doen om een breder publiek te boeien.

INTERVIEW

Een van de bekendste oud-redacteurs van *Skript* is wellicht Teun van de Keuken. Voormalig hoofdredacteur Rosa Kösters sprak met hem over zijn tijd bij het tijdschrift. Rosa liet een aantal nummers uit de tijd van het redacteurschap van Teun zien, waaronder nummers die uitkwamen toen *Skript*

Rosa Kösters en Teun van de Keuken
Fotograaf: Joël van der Moore

haar vijftiende jubileum vierde. Verder vertelde Teun over zijn redenen om redacteur te worden. Na een van de eerste eerstejaarscolleges deelden toenmalige redacteurs *Skripts* uit, pratend over hoe leuk het blad wel niet was en hoe *Skript* zich mengde in historiografische debatten. Teun vond ze een van de meest arrogante groepen die hij ooit gezien had - en natuurlijk wilde hij bij zo'n arrogante groep horen.

DEBAT

Na de pauze vond er een debat rondom het thema van de avond plaats. Voormalig hoofdredacteur Rosa de Jong stelde Ismee Tames, Martin Sommer en Sophie van Leeuwen de vraag, hoe geschiedenis en journalistiek met elkaar samenhangen. Rosa vroeg allereerst de panelleden om zichzelf kort voor te stellen en een stelling te plegen. Martin Sommer kwam als eerste aan bod. Sommer studeerde geschiedenis en was redacteur bij *Skript*, maar ontwikkelde zich na zijn studie verder in de journalistiek: nu schrijft hij wekelijks op zaterdag een column in de *Volkskrant* over de politiek. Sommer betoogde dat wij toe zijn aan meer conservatieve tendensen binnen de geschiedschrijving. Sophie van Leeuwen, het tweede panelid, is journaliste en werkt bij BNR Nieuwsradio. Van Leeuwen ziet in haar radiowerk niet altijd het nut van het uitnodigen van historici; hun toevoeging bij actuele thema's is niet altijd evident. Haar stelling is daarom ook, dat de kennis van historici geen nut heeft in de journalistiek. Ismee Tames, het laatste panelid, is opgeleid als politicoloog, maar werkt bij het NIOD (Instituut voor oorlogs-holocaust- en genocidestudies) en is als hoogleraar verbonden aan de Universiteit Utrecht. Tames geeft aan dat zij vanuit haar positie bij het NIOD veel in aanraking komt met 'de maatschappij beroerende onderwerpen.' Haar stelling is, dat het brede publiek helemaal niet zo groot hoeft te zijn, en dat het soms ook gaat om de gesprekken met een individu, en de mogelijkheid die je dan hebt om de relevantie van geschiedenis te tonen.

Rosa begint met de stelling van Van Leeuwen, door aan het panel te vragen, 'waarom worden wij niet gebeld?' Sommer stelt dat het te betreuren is dat historici niet gebeld worden door journalisten. Hoewel vaak wordt gebeld met 'echte' wetenschappers, vindt Sommer dat historici juist een bijdrage kunnen leveren, door hun vaardigheid in het beschouwen van een probleem vanuit meerdere perspectieven. Journalisten worden net zo goed geacht de realiteit vanuit meerdere perspectieven te benaderen. Volgens Sommer kunnen historici daar beter bij helpen dan de eenzijdige verhalen van 'echte' wetenschappers.

Rosa vraagt naar de manier waarop historici nu eigenlijk echt in de journalistiek bezig zijn. Tames antwoordt dat de manier waarop historici zich in het journalistieke veld begeven heel divers is. Weken samen met een journalist werken aan een achtergrondstuk, opgebeld

worden en direct een reactie moeten kunnen geven, of alleen maar gebeld worden vanwege je bekende naam: het komt allemaal voor.

Een vraag uit het publiek aan Sommer: 'Is conservatisme niet vooral context, en heeft conservatisme niet een zeer politieke lading?' Sommer antwoordt dat hij dat niet met zijn stelling bedoelde, maar dat hij stelde dat zowel de historicus als de journalist de taak heeft om te begrijpen wat er is gebeurd. Volgens Sommer zie je

Rosa de Jong, Martin Sommer, Sophie van Leeuwen, Ismee Tames
Fotograaf: Joël van der Moore

heden ten dage steeds meer dat historici normatiever kunnen en mogen werken en het idee hebben dat de wereld verbeterd moet worden. Sommer is daarop tegen, zowel als historicus, als vanuit zijn rol als journalist.

AFSLUITING

Na het debat sloten oprichters Mike Bergmeijer en Jan Schoenmakers het evenement af. Volgend op de moeilijke vragen over de positionering van historici en journalisten in het publieke debat, keerden zij terug naar het reünie-element van de avond door te vertellen over de oprichting van het tijdschrift. Ze namen het publiek mee naar de late jaren zeventig en vertelden hoe *Skript* werd opgericht in Café de Reiger, hoe er gewerkt werd met type- en stencilmachines, en welke rol het blad had binnen het Historisch Seminarium. Dit alles werd begeleid door foto's uit de eerste dagen van *Skript*.

Na deze afsluiting is er nog lang nagepraat op de borrel waar veel oud-redacteuren hun mederedacteuren van vroeger terugzagen. Dat we geen sluitend antwoord op de vraag of geschiedenis en journalistiek te verenigen zijn hebben geformuleerd, mocht de pret niet drukken. De huidige redactie van *Skript* kijkt terug op een geslaagd jubileum.

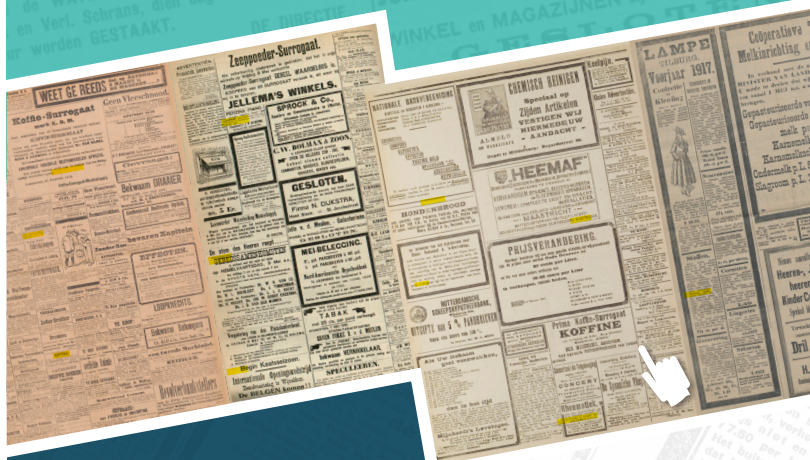
Delpher

Ruim 7 miljoen Nederlandse boeken,
kranten en tijdschriften

Ontdek het op Delpher...

Alle artikelen in deze krant komen uit Delpher.nl, een gratis online platform waar u miljoenen gedigitaliseerde teksten kunt vinden uit oude kranten, boeken en tijdschriften. U kunt al die teksten op woordniveau doorzoeken. Ook kunt u de artikelen makkelijk bewaren, opslaan en delen.

Blijf op de hoogte van Delpher

Er worden regelmatig collecties aan Delpher toegevoegd. Wilt u op de hoogte blijven van alle ontwikkelingen? Meld u dan aan voor de Delpher nieuwsbrief (www.delpher.nl) en volg Delpher Twitter (@DelpherNL).

De kranten in Delpher geven een mooi beeld van het dagelijkse leven in het verleden. Zo maken de advertenties pijnlijk duidelijk dat de Nederlandse economie flink te lijden had onder de Eerste Wereldoorlog.

Delpher.nl geeft online toegang tot ruim 65 miljoen gedigitaliseerde pagina's uit historische boeken, kranten en tijdschriften

Delpher is ontwikkeld door de Koninklijke Bibliotheek (KB) in samenwerking met de universiteitsbibliotheken.

Delpher

Goudmijn voor onderzoek en ontdekking • www.delpher.nl

ARTIKELLEN

EEN ETHIOPISCHE GENERATIE IN CUBA

Een oral history van internationalistisch onderwijs
op het Isla de la Juventud

Christianne Alvarado

Ongeveer zestig kilometer van de kust van Cuba, omringd door de Caribische zee, ligt een klein eiland in de vorm van een komma. Op het eiland kunnen vele kilometers ongerept land gezien worden, waarin verspreid tientallen ruïnes staan van gebouwen die lijken alsof ze van dezelfde fabrieksband gerold zijn. Deze gebouwen waren scholen, de zogenoemde ESBECS, Escuela Secundaria Basica en Campo (secundaire scholen op het platteland), internaten die jarenlang bevolkt werden door kinderen en jongeren uit alle windstreken. Het eiland heet daarom het Isla de la Juventud (eiland van de jeugd). Fidel Castro noemde dit eiland zo nadat hij in de jaren zestig groepen Cubaanse jongeren erheen stuurde om er op het land te werken en naar school te gaan. Daarna, in de jaren zeventig, kwamen tienduizenden kinderen uit de rest van de wereld naar het eiland om te werken en studeren, waaronder kinderen uit Ethiopië. Dit artikel gaat over hen, hun reis naar Cuba en hun leven op het Isla de la Juventud.

Zestien van hen, inmiddels geen kinderen meer, verzamelden zich op vrijdag 2 december 2016 voor het Vredespaleis in Den Haag. Ze hadden Cubaanse vlaggetjes in de hand en allemaal hetzelfde t-shirt aan. Op dat shirt stonden een foto van Fidel Castro, de Cubaanse vlag en de Ethiopische vlag. Onder de foto stond “Hasta la Victoria Siempre” Fidel’ (Tot de overwinning, altijd!), een verwijzing naar een uitspraak van een ander Cubaans boegbeeld, Che Guevara. Deze mensen vormen de Nederlandse club van zogenaamde Ethiocubanos. Op die middag bezochten ze de Cubaanse ambassade om Fidel Castro, die een week daarvoor overleed, een laatste eer te bewijzen en het condoleanceregister te tekenen. De groep ervoer het als een grote eer dat ze gezamenlijk waren uitgenodigd om hun handtekening te zetten. Ze hadden vrij genomen van hun werk om hierbij te zijn. Een bloemstuk werd neergelegd en een vertegenwoordiger van de groep droeg een brief aan ‘El Comandante’ voor. Eén voor één namen ze plaats om een persoonlijke boodschap op te tekenen.

Volgens de legende nodigde Fidel Castro in de jaren zeventig ‘kinderen van revoluties wereldwijd’ uit om gratis onderwijs te genieten op zijn eiland, dat toen nog het Isla de Pinos (eiland van pijnbomen)

heette. Tot 1976 waren alleen Cubaanse kinderen op het Isla de la Juventud te vinden. Daarna kwamen kinderen uit onder andere Angola, Mozambique, Nicaragua, Congo, Zuid-Jemen, Guinea-Bissau, São Tomé en Príncipe, Noord-Korea, Namibië, de Spaanse Sahara, en Ethiopië naar het eiland toe, waarvan Fidel officieel de naam veranderde in 1978. Op het eiland werden ze, geschikt naar nationaliteit, in ESBECS gezet.

Al deze landen waren op moment van aankomst van 'hun' kinderen in Cuba verwickeld in een onafhankelijkheidsstrijd of revolutionaire oorlog. Van de Ethiopische kinderen die kwamen, waren de meeste tijdens de Ethiopisch-Somalische oorlog wees geworden. In deze oorlog ontving Ethiopië steun van Cuba. Deze steun kan niet gezien worden als een totaal altruïstisch project. Cuba probeerde namelijk haar invloedssfeer in Afrika uit te breiden door de

Cuba. Het donkergekleurde eiland is het Isla de la Juventud. (wiki-media commons)

prille socialistische staat Ethiopië te steunen.¹ Daar hoorde naast militaire steun ook een onderwijsprogramma bij. Niet alleen voor Ethiopië, maar ook voor andere staten, waar de voorgenoemde reeks een selectie van is. Dit gebeurde tijdens de Koude Oorlog, waarbij invloed in zogenaamde Niet-Gebonden Landen van belang werd geacht door de twee strijdende blokken. Deze kinderen werden op het moment dat ze naar Cuba trokken, zonder dat ze dat zelf door hadden, een speelbal van de wereldgeschiedenis.

De unieke reis die de Ethiocubanos maakten door de Koude Oorlog – van Ethiopië naar Cuba en daarna de rest van de wereld – staat symbool voor een bijzondere kant van deze oorlog. De Koude Oorlog wordt vaak gesimplificeerd, door het karikaturaal te zien als een Oost-versus-West- of communisme-versus-kapitalisme-conflict. Hoe is daarin een verhaal te passen van Cubaanse ontwikkelingshulp aan andere landen in de *Global South*? Dit artikel vertelt het verhaal van de Ethiocubanos, op basis van interviews. Het is een relatief klein verhaal van het internationale onderwijs op het Isla de la Juventud, en een nog kleiner verhaal binnen het Cubaanse buitenlandbeleid tijdens de Koude Oorlog. In de wetenschap is bekend dat de Koude Oorlog en eigenlijk elke brede historische 'sticker' tekort doet aan het verleden. Juist daarom blijft het belangrijk om kleine verhalen als dit te vertellen die passen in de grote verhalen.

Weinig onderzoekers die bekend zijn met de Cubaanse

geschiedenis kennen het verhaal van deze Ethiocubanos. De geschiedenis van deze kinderen is in de historiografie nergens uitgebreid beschreven. In de literatuur waarin deze kinderen wél langskomen, zijn zij een illustratie van de Cubaanse rol in Afrika gedurende de Koude Oorlog.² Over de invloed van Cuba in Ethiopië is veel geschreven, maar over de Ethiopiërs in Cuba niet. Daarnaast zijn enkele artikelen en boeken verschenen die zich specifiek richten op kinderen van andere nationaliteiten op het Isla de la Juventud, of internationaal onderwijs op Cuba in het algemeen. Deze zijn soms op basis van mondelinge geschiedenissen geschreven en richten zich vaak op de specifieke situatie van de groep kinderen die zij bestuderen.³ De Ethiopiërs komen in deze laatste groep niet voor.

Dit artikel is een eerste aanzet dit hiaat te dichten. Het is deel van een groter onderzoek voor een masterscriptie, dat plaatsvond in Nederland en in Cuba. De basis hiervan vormen voornamelijk interviews. De mensen waarmee voor dit artikel gesproken is zijn Ethiocubanos, woonachtig in Nederland, andere Europese landen, Ethiopië en Cuba. Ook zijn onder anderen oud-docenten in Cuba geïnterviewd. Deze gesprekken vonden plaats in Nederland en Cuba, tussen december 2016 en juli 2018. Daarnaast worden vragenlijsten die door 23 Ethiocubanos van buiten Nederland ingevuld zijn in juli 2018 gebruikt. Het is daarmee niet de bedoeling om door middel van getuigenissen tot waarheidsvinding te komen, maar om te begrijpen hoe het leven was op de scholen en wat voor invloed de kinderen hadden op het eiland zelf. Hiermee kan nader begrepen worden hoe de Ethiopische kinderen daar terecht kwamen, hoe de ESBECS georganiseerd waren en wat de cultuur was op deze scholen. Dit alles heeft als doel om een blik ‘van beneden’ op de Koude Oorlog te werpen.

ETHIOPIË

Om te begrijpen hoe deze kinderen in Cuba terecht kwamen moet begonnen worden in Ethiopië. In 1974 vond een revolutie plaats met een politiek linkse signatuur, met aan het hoofd de jonge charismatische leider Mengistu Haile Mariam.⁴ Zoals reeds genoemd leverde Cuba steun aan deze revolutie, die Fidel Castro het meest veelbelovend vond van alle revoluties – op zijn eigen revolutie na.⁵ Toen Somalië in 1977 Ethiopisch gebied binnenviel bood Cuba grote militaire steun. Tijdens de revolutie en deze Ethiopisch-Somalische oorlog verloren velen hun leven.

Cuba bood niet alleen militaire steun. Vanaf 1978 gingen duizenden Ethiopische kinderen naar Cuba. De grootste lichteningen telden zeshonderd kinderen en vertrokken tussen 1978 en 1983. Daarna kwamen kleinere groepen. Tamiru hoorde bij een van de grote lichteningen. Hij kwam naar Cuba in 1982, woont tegenwoordig in Den Haag en was mijn eerste contact met

de Ethiocubanos. De tijd in Ethiopië kan hij zich niet goed herinneren. Toch zijn naast 'straten of iets' ook enkele waardevolle flarden blijven hangen:⁶

'Ik herinner me weinig, ik weet niet wat ik je kan zeggen, behalve dat ik herinner dat ik in Esenat Amba [zijn school in Ethiopië] was. De vroegere regering [die onder Mengistu] gaf ons veel aandacht zodat we in de toekomst ons land en het socialisme zouden dienen. Ons werd altijd verteld dat het marxisme en het leninisme goede ideeën zijn.'⁷

Tamiru's vader overleed in de oorlog met Somalië.⁸ Ook Clara verloor haar vader in deze oorlog. Buzuneche Sinechaw Blaye, tegenwoordig bekend als Clara de Etiope (vert. Clara uit Ethiopië), woont tegenwoordig in La Fe, een stadje op het Isla de la Juventud. Zij kwam ook in 1982 in Cuba aan.⁹ Zij en Tamiru werden samen met de andere weeskinderen van deze oorlog, zo tekende Tamiru het uit, verdeeld in twee groepen. De ene groep van ongeveer 1200 kinderen ging vanaf 1978 in twee lichten van zeshonderd kinderen naar Cuba, waarover later meer.¹⁰ De andere groep van ongeveer 1500 kinderen bleef op een school in Ethiopië zelf, ongeveer tweehonderd kilometer verwijderd van Addis Abeba.¹¹ Tamiru Beyene werd aanvankelijk ook naar deze school, Esanat Amba, gestuurd.

Na één jaar op Esanat Amba werden 280 kinderen geselecteerd om alsnog naar Cuba te gaan. Dit werd volgens Tamiru gedaan op basis van de groep waarin ze zaten.¹² Die keuze was niet op iedere school hetzelfde. Op sommige scholen was alleen voor de beste studenten een mogelijkheid om naar Cuba te gaan, terwijl de keuze op Tamiru's school meer willekeurig leek te zijn.¹³ Het was een bijzondere kans om naar Cuba te gaan: ze lieten hun thuis achter waar armoede was en hun vader dood, hun scholen waar soms geen boeken of pennen waren. Het grote nadeel was dat ze alles en iedereen achterlieten, om met een groep van honderden kinderen de oceaan te doorkruisen. Zo behoorde Tamiru in 1982 tot de groep kinderen die als vierde lichting naar Cuba vertrok. Terwijl hij dat vertelde, pakte Tamiru zijn telefoon erbij en liet een foto zien. Erop stond Mengistu Haile Mariam, de toenmalig president van Ethiopië, met de eerste groep Ethiopische kinderen die op het punt stond naar Cuba te vertrekken.¹⁴ Hoewel Tamiru zelf niet op de foto staat, deelt hij wel een collectieve herinnering met de andere lichten. Niet alleen kinderen gingen mee, ook Ethiopische docenten kwamen mee, om in Cuba het onderwijs te geven dat specifiek over Ethiopië ging.

Het was een spannende overtocht: voor alle kinderen was het de eerste keer in een vliegtuig. En waarschijnlijk belangrijker: ze lieten hun familie achter om naar een onbekende plek te gaan.

Op het moment van overtocht was Tamiru veertien jaar oud.¹⁵ Clara was ook veertien jaar oud, en haar reis ging per boot. Ze weet zich te herinneren dat de overtocht erg lang duurde, namelijk een hele maand. Toen ik vroeg naar haar familie wees ze naar een vergeeld fotootje op de muur, waarop een vrouw en een aantal kinderen de kamer in stonden. Haar moeder, twee broertjes en zusje. Clara heeft geen contact meer met hen, omdat haar moeder hertrouwde. Ze zag hen voor het laatst bij haar vertrek in 1982.¹⁶

QUARANTAINES

Bij aankomst in Cuba werden de kinderen eerst in quarantaine geplaatst, zo vertelde Victor Doeste Hernández. Hij was chef van het centrum voor hygiëne en epidemiologie op het Isla van 1977 tot 1990, en is tegenwoordig op 71-jarige leeftijd nog steeds werkzaam op de oncologieafdeling van een ziekenhuis in Nueva Gerona. Deze functie bekleedde hij dus vanaf het begin van de komst van internationale scholieren tot hun vertrek naar de universiteit of uit Cuba. Alle internationale scholieren op het Isla de la Juventud vielen onder zijn verantwoordelijkheid.¹⁷ Volgens Victor was het eiland specifiek geselecteerd om buitenlandse studenten te herbergen omdat het relatief geïsoleerd was (en is), en weinig inwoners telde. In Cuba, waar de kinderen in de beginjaren met de boot, maar later ook per vliegtuig meestal in Havana aankwamen, verbleven de kinderen drie tot vijf dagen in een leeg internaat of centrum ten zuiden van de hoofdstad. Dit was nog wel op het 'grote' eiland.

Hernández had zijn administratie er nog even op nageslagen, dat bevestigde wat hij zich dacht te herinneren: de Ethiopische kinderen hadden geen opvallende ziektepatronen of specifieke tropische ziekten. Bij kinderen van andere nationaliteiten was dit nogal eens anders. Wel waren de Ethiopiërs (net als andere kinderen van Afrikaanse afkomst) vaak slecht verzorgd, opvallend jong en waren velen ondervoed. In de quarantainecentra werden zij en de docenten die meegingen op gezondheid gecontroleerd en klaargemaakt voor het leven op de internaten. Dit was een complexe operatie, omdat er soms groepen van wel zeshonderd kinderen tegelijkertijd aankwamen. Señor Hernández leidde dit proces. Daarvoor is een gestructureerde persoonlijkheid nodig. Met hem werd het meest georganiseerde en punctuele interview van deze serie gedaan. Zijn administratie had hij bewaard, in het gesprek probeerde hij precies antwoord te geven en hij was niet gemakkelijk te verleiden tot uitgebreide bespiegelingen over zichzelf, zijn werk, of andere zijpaden.

LA ISLA

Vanuit de centra vertrokken de kinderen naar Batabanó, de veerbootterminal aan de zuidkant van Cuba, om vanaf daar naar Nueva Gerona op het Isla de la Juventud te varen. Tamiru herinnert zich weinig van zijn aankomst in Cuba, maar hij was direct onder de indruk van de rijkdom:

Cuba was goed, hè. [...] Alles wat je wil, krijg je bijna. Alles, alles. [...] Wat je nodig hebt. [...] Allemaal zorgen voor ons, voeden, eten, dat maken ze voor jou. Alles.¹⁸

Het was volgens Tamiru vele malen beter dan Ethiopië, je kon er goed opgroeien. Want hoewel de basisvoorzieningen in Ethiopië wel voorhanden waren, kregen ze in Cuba meer kansen:

Wij hebben de opportuniteit, om die te krijgen. Dat is het verschil.¹⁹

Ook het land zelf maakte grote indruk:

Cuba is perfect, weet je wat, er is geen kou, niets, de weer is het mooist! [...] Helemaal anders. Je voelt niet, je ziet niet stress daar. Er is geen stress. Nederland is full of stress! Als je daar in Cuba ziet een meneer van vijftig, zestig jaar oud, hij lijkt vijfendertig, weet je dat! Maar hier niet. Ja. Ik wou naar Cuba gaan.²⁰

Tamiru kwam, zoals alle buitenlandse scholieren, terecht op het Isla de la Juventud. Totdat de internationale scholieren daar arriveerden, waren op het eiland slechts enkele ESBECS te vinden. Dat aantal nam drastisch toe naar meer dan 56 scholen in 1981.²¹ Naar mate meer scholen gebouwd werden, die elk de capaciteit voor maximaal zeshonderd kinderen hadden, kwamen meer lichten naar het Isla de la Juventud. Tamiru's school was met zeshonderd kinderen niet de enige school.²² Er waren vier Ethiopische scholen:

De Ethiopische kinderen hadden vier scholen in Cuba [Tamiru schrijft mee]. Elke groep had andere naam. De eerste Mengistu Haile Mariam, de tweede, Karramarra, de derde twenty-one sene, de vierde Kore. Omdat, Mengistu is de president, van ons. Karramarra is een kleine dorp van Ethiopië, omdat de Somali die komen via daar. *In de Ogaden oorlog?* Ja, dat is 'm. Maar in Karramarra, de Cubamensen, zij hebben aan ons helped. Wij hebben het terugkrijgen. De Kore ook. Twenty-one sene (Amhaars voor juni), dat is, toen de regering heeft voor de mensen goed gedaan en dat is juni. Wij

hebben op elke school zeshonderd kinderen. Elke school. Allemaal Ethiopisch.²³

De namen van de scholen herinnerden aan de Ethiopische geschiedenis en hun relatie met Cuba. Aan het einde van 1982, het jaar waarin Tamiru aankwam, studeerden 2300 Ethiopische kinderen tussen acht- en zestienjarige leeftijd op het Isla de la Juventud.²⁴ Kinderen van andere nationaliteiten zaten ook ingedeeld naar nationaliteit op scholen met namen die verwezen naar de geschiedenis van hun land. Die scholen zien er allemaal vrijwel hetzelfde uit en staan middenin de grote lege velden over het dunbevolkte eiland verspreid (zie foto 3).

Exiquio Ramirez Lopez herinnert zich de aankomst van de eerste lichting Ethiopische scholieren in 1978 nog goed. Dit vertelde hij achter zijn bureau als directeur van een textielcoöperatie in Havana.²⁵ Hij was een aantal jaar directeur van de eerste Ethiopische school op het Isla de la Juventud, Haile Mengistu Mariam. Volgens Exiquio kwamen de kinderen aan met een boot die 'Africa Cuba' heette.²⁶ Hun eerste jaar op het eiland werd volledig gewijd aan integratie. De kinderen (en ook de docenten) kregen in dat jaar voornamelijk lessen Spaans. Exiquio noemde het een zware klus: de kinderen moesten echt alles nog leren. Zo moesten ze volgens hem nog leren eten, en sterk worden. Hij herinnerde zich vol trots een uitwisseling die hij met Fidel Castro tijdens een bezoek aan de school had. In Ethiopië is het nationale gerecht *injera*, een soort pannenkoek waarop pittig stoofvlees geserveerd wordt. Dit was volgens Fidel (en Exiquio) de reden waarom de kinderen niet krachtig waren, want niemand kan overleven op pittig eten. Hen moest 'echt eten' aangeleerd worden: varkensvlees met rijst en bonen. Dan zouden de kinderen sterk worden en dit was belangrijk voor hun vorming in Cuba.²⁷

Raúl Rodríguez Gonzales, die vanaf 1986 directeur was van de Ethiopische *twenty-one de Sene*, en zich voorstelde als Raúlito, herinnert zich ook goed hoe de kinderen aankwamen. Volgens hem konden ze niet 'normaal' eten, hadden meisjes geen bovenkleding aan, poetsten ze hun tanden niet, hadden ze over het algemeen weinig persoonlijke hygiëne, en weigerden ze in het begin bovenop hun bed en onder dekens te slapen.²⁸ Ook José Montalvo en Milagros Gomez, een duo dat respectievelijk directeur en onderdirectrice was van de school *twenty-one de Sene*, konden zich herinneren dat de kinderen geleerd moest worden hoe te eten. Nostalgie blikten ze terug op deze dagen, waarin de kinderen moesten leren hoe met mes, vork en lepel gegeten moest worden.²⁹ Ook zij werkten vanaf het begin op deze school, en herinneren zich 'hun' kinderen goed, en vooral hun verbazing toen ze zagen hoe jong sommigen van hen waren. Druk gebarend duidt Milagros in haar

woonkamer de lengte van sommige kinderen aan. Ze wisten dat er kinderen zouden komen, maar niet dat ze zo jong zouden zijn.³⁰ Het was ook niet de bedoeling dat kinderen van deze leeftijd zouden komen. In een reglement van het Cubaanse Ministerie van Onderwijs wordt als regel genoemd dat kinderen een niveau van tussen de vierde en zesde klas moesten hebben.³¹ De 'gewone' leeftijd daarvoor in Cuba was respectievelijk 10 en 12 jaar oud.³²

Aannemelijk is dat deze kinderen vanwege de oorlogssituatie in Ethiopië toch gestuurd werden. Hun familie kon niet voor hen zorgen vanwege de sterfte van de vader, zoals bij Clara het geval was.

Ook op de enquêtes die in juli jongstleden afgenomen werden bij een bijeenkomst van Ethiocubanos in Nederland, valt leeftijd op: van de 23 ingevulde enquêtes waren twaalf mensen tien jaar oud of jonger, waarvan drie zelfs

Foto van een luchtfoto vermoedelijk in 1985 genomen van een onbekende ESBEC op het Isla de la Juventud (genomen op 19-04-2018 in het Archivo Municipal, Nueva Gerona; doos 'Fototeca 5:3, Arquitectura, Edificaciones Educación la Agencia y la Cultura' envelop 3.4.16 'Universidades e Institutos Superiores')

vijf jaar oud waren bij aankomst in Cuba.³³ Het is mede daarom niet vreemd dat de docenten in Cuba een soort ouderfiguren werden. Vooral Montalvo en Milagros voelden een innige verbintenis met 'hun Ethiopische kinderen', die hen ook 'papa' en 'mama' noemden. Ze noemden deze tijd onvergetelijk en onvergelijkbaar met hun werkzaamheden daarvoor en daarna op andere scholen en in andere sectoren.³⁴

EEN EIGEN CULTUUR

De scholieren werden ingedeeld op scholen naar hun eigen nationaliteit, en ze kregen les van docenten uit eigen land die met de kinderen meegekomen waren. Tamiru beschreef het als volgt:

Kijk, er zijn teachers, die komen van Ethiopië, om Amhaars te leren, de geschiedenis van Ethiopië te leren, om geography, dan wij leren Amharic taal, tot twelfth grade.' (de zesde klas van de middelbare school)³⁵

De reden dat de scholieren niet gemengd samen gezet werden, was omdat deze studenten primair werden klaargestoomd voor een succesvolle toekomst in hun eigen land. Hoewel ze ook Spaanse les kregen en sommige vakken ook door Cubaanse leraren gedoceerd werden, was het uitgesloten dat ze de rest van hun leven in Cuba zouden blijven. Bij aankomst in Cuba tekenden de kinderen een 'convenio', een contract, waarin afgesproken werd dat ze na het afronden van hun onderwijs (en daar was de universiteit bij inbegrepen) terug moesten naar hun land van herkomst. Bovendien, zo vertelde Tamiru, werden studenten op de universiteit ook teruggestuurd als ze onder het niveau presteerden. Op de middelbare school werd die regel uit het contract minder streng nageleefd.³⁶

Op het Isla werden de kinderen op vele manieren herinnerd aan hun eigen cultuur. Exiquio vertelde over de vele maatregelen die genomen werden om de kinderen hun thuis niet te laten vergeten. In de school was een 'salon etiope' (Ethiopische salon) ingericht met een soort tentoonstelling van typische Ethiopische spullen. Ze oefenden hun nationale dansen en liederen, die opgevoerd werden als hoog bezoek kwam – Fidel Castro nam regelmatig buitenlandse bezoekers mee naar het eiland – en bij lokale feesten, zoals het jaarlijkse Festival de Toronja (Pompelmoesfestival, een soort oogstfeest dat aan het einde van het plukseizoen werd gehouden).³⁷ Milagros herinnerde zich de traditionele haardracht van de Ethiopische meisjes goed. Deze werd op speciale dagen door scholieren ook bij Cubaanse docentes gemaakt. Ook het traditionele eten van de Ethiopiërs, de eerdergenoemde injera, werd op dit soort dagen bereid.³⁸ In het gemeentearchief van het Isla zijn vele foto's te vinden van festivals en optredens waar de nationale tradities van de scholieren op het eiland tentoongesteld werden. Exiquio herinnert zich de klederdracht van de meisjes goed, die volgens hem bij de traditionele dansen geen bovenkleding droegen. Tijdens ons gesprek beeldde hij de zwaaiende 'tetas' breed grijnzend uit.³⁹

DISCIPLINE

Het leven op de scholen verliep gedisciplineerd, met een strikte structurering en een tijdsschema dat op alle scholen hetzelfde lijkt te zijn.

Wij [...] [gingen] na school in de middag naar werk. [...] [Tekent twee gebouwen die in een hoek van negentig graden op elkaar staan] De school is hier [wijst naar een van de gebouwen] en je slaapt hier [het andere gebouw]. Dus ga je naar, in de ochtend naar school, daarna – we zijn zeshonderd – dus in de ochtend driehonderd naar school, driehonderd naar werk. Sinaasappels plukken. Cuba exporteren naar Russia toe. Russia heeft gras. [...] En in het midden, als

de anderen komen van werk, wij gaan naar werk. Dat is tot twelwe grade, before you go to university.⁴⁰

De sinaasappels en andere citrusvruchten die scholieren plukten, werden geëxporteerd naar Rusland. Ook volgens Milagros, Montalvo, Raúlito en Exiquio was het schema van de scholieren strikt en hun getuigenissen daarvan lijken zeer op elkaar, wat het aannemelijk maakt dat dit uniform geregeld was op de internaten. Het 'horario' was op elke school hetzelfde, met een strakke planning over welke groep op welk moment opstond, at, naar het veld ging, douchte, les had en naar bed ging. Voor elk van deze momenten stelden ze zich in rijen op, op een veldje voor de school.⁴¹ Het is niet vreemd dat een dergelijk schema nageleefd moest worden om zeshonderd kinderen gedisciplineerd te houden.

Ook de vrije momenten, weekenden en vakanties vereisten een plan. Soms gingen de kinderen, onder leiding van Cubaanse en Ethiopische docenten, in het weekend naar het strand, één van Tamiru's favoriete herinneringen aan Cuba.⁴²

Ook werden uitjes naar andere provincies, sporttoernooien en festivals georganiseerd. In hun vrije tijd mochten ze met de bus ook naar de steden toe. Vrijwel alle *pineros* die ik vertelde over mijn onderzoek naar de internationale scholen op het eilandje

De huidige entree van ESBE 21 de Sene, met als middelste figuur op de foto oud-directeur Jose Montalvo (foto genomen door auteur op 24-04-2018)

herinnerden zich met weemoed de dagen dat Nueva Gerona bruiste met de aanwezigheid van jonge mensen van over de hele wereld. Dat is niet vreemd: in 1982 gingen 12.000 internationale studenten op la Isla naar school.⁴³ Ter vergelijking: in 1975, voor de komst van de internationale jongeren, had het eiland 30.000 inwoners.⁴⁴

De hoge concentratie jongeren uit verschillende landen zorgde niet alleen voor gezellige bedrijvigheid in de stad, maar ook voor overlast. Tieners staan niet bekend als makkelijk te disciplineren. Honderden jongeren zonder ouders in een internaat is van een totaal andere orde. Docent zijn op een internationale school was een vierentwintig-uursklus. Auto's waren en zijn in Cuba niet voor iedereen. Schooldirecteuren waren vaak de enigen met een auto, waarmee ze gemakkelijk de scholen die op het platteland stonden konden bereiken. Exiquio herinnert zich

dat hij om drie uur 's nachts wakker werd gebeld omdat in Nueva Gerona leerlingen van hem hadden geweigerd de bus in te gaan om terug naar de school te gaan. Exiquio was de enige die de jongeren kon vinden en de autoriteit over ze had om ze terug naar het internaat te krijgen.⁴⁵ Op het moment van het interview moest hij vooral hard lachen, maar aan de manier waarop hij de interactie uitbeelde te zien, lijken de scholieren er van langs gekregen te hebben.

Ook tussen jongeren van verschillende nationaliteiten waren spanningen. Op het Isla hoorde ik geruchten over verschillende Afrikaanse 'stammen' die met elkaar in gevecht kwamen. De realiteit was anders. José Montalvo vertelde dat de Ethiopische jongens wel eens opstootjes hadden vanwege meisjes. Dat gebeurde vooral met Angolese jongens. De reden daarvoor was dat Angola hun scholieren een toelage gaf in dollars. Ethiopië deed dit niet waardoor, zo vertelde Montalvo, Ethiopische meisjes met Angolese jongens optrokken, die vaker een bioscoopuitje en ijsje konden betalen. Ethiopische jongens waren het daar niet mee eens, en betaalden hun concurrenten terug met geweld.⁴⁶ Tamiru herinnerde zich dit lachend, en vertelde over de keer dat hij met enkele andere Ethiopische jongens in een bus vol met Angolanen zat, en het gevecht tóch won.⁴⁷

Dit geweld was niet alleen naar buiten gericht. Toen ik Raúlito vroeg naar verschillen tussen Ethiopiërs en andere scholieren op het eiland (hij had niet alleen op de Ethiopische school gewerkt) vertelde hij over de fysieke disciplinerende die de Ethiopische autoriteiten toepasten op de kinderen. Elke nationaliteit had op het Isla namelijk een vertegenwoordiger van de ambassade, die onder zich dan weer de Ethiopische docenten en scholieren had. De disciplinaire maatregelen die de vertegenwoordiger en docenten toepasten, waren fysiek en erg zwaar. Zo zwaar, dat kinderen soms in het ziekenhuis belandden. Raúlito was zelfs bang voor deze mensen en zorgde, net zoals Montalvo en Exiquio, dat als de jongeren iets verkeerd deden, hij ze eerst zelf een straf oplegde. Ze rapporteerden het pas aan de Ethiopische autoriteiten als het écht bont werd.⁴⁸

CONCLUSIE

De *Werdegang* van de Ethiocubanos is een vreemde. Dit artikel biedt geen ruimte om te kijken naar alle facetten van dit onderwijsprogramma, net zomin als de eindjaren ervan, waar de scholieren heen gingen nadat ze van de middelbare school af kwamen, en hoe ze uiteindelijk in de rest van de wereld terecht kwamen. Wel is duidelijk dat Cuba verregaande ondersteuningsprogramma's bood aan Ethiopië, die invloed hadden op het leven van duizenden kinderen. Zonder Cuba hadden zij misschien

hun school niet kunnen afmaken, of hun leven in armoede geleefd, maar hadden ze hun familie ook niet achtergelaten. Om op (soms zeer) jonge leeftijd de zee te doorkruisen om daar te blijven totdat de (universitaire) opleiding afgerond was zorgde voor een fantastisch verhaal.⁴⁹

In een land verscheurd door oorlog en een bloedige revolutie, woonden kinderen die hun vader verloren en om verschillende redenen geselecteerd werden om naar Cuba te gaan. Daar zouden ze op het Isla de la Juventud gratis onderwijs genieten en halve dagen werken in de citrusvelden. Op school werd moeite gedaan om hun cultuur te behouden, het was immers de bedoeling dat ze terug zouden keren als de hoogopgeleide laag van de socialistische staat Ethiopië, om het land verder te helpen opbouwen. Hun school lijkt op vijftig andere scholen die tegenwoordig als ruïnes over het eiland verspreid staan. Net zoals op die andere scholen werd een strikt rooster aangehouden, en hadden ze een vertegenwoordiger van hun ambassade als hoogste autoriteit boven zich. Anders dan andere nationaliteiten waren hun autoriteiten zeer strikt, en hanteerden ze zware fysieke straffen. Ook de jongeren van verschillende nationaliteiten hadden onderlinge conflicten, die hun oorsprong – ironisch voor het socialistische ideaal dat nagestreefd werd – vonden in geld en liefdesverdriet.

De ESBECS hadden grote invloed op het Isla de la Juventud. Pineros herinneren zich het rumoer en de levendigheid dat de tienduizenden jongeren brachten nog goed. Vrijwel iedereen had wel iets met deze scholen te maken, de jongeren waren de grootste bevolkingsgroep op het eiland. De Cubanen die er werkten kregen er zeshonderd kinderen bij, en ze kwamen in aanraking met culturen die ze anders nooit ervaren zouden hebben. Ook op nationaal niveau waren deze scholen van betekenis. Oud-directeuren en Ethiocubanos vertellen dat in de tijd van de scholen met enige regelmaat buitenlandse gezagsdragers meegenomen werden naar het eiland door Fidel of Raul Castro. Kortom, dit onderwijsproject was niet alleen belangrijk voor de Ethiocubanos, maar ook voor de ‘gewone’ Cubaan en zelfs de Cubaanse staat.

De geschiedenis van de Ethiocubanos laat onderbelichte internationale verbanden zien tijdens de Koude Oorlog. Niet alleen werd in het Zuidelijk Halfrond buiten het Westen om ontwikkelingshulp verleend aan minderbedeelde landen, maar ook werd Cuba beïnvloed door deze andere landen. In Cuba hebben de internationale scholen op het Isla grote invloed gehad. Ook de Ethiocubanos zijn kinderen van de Koude Oorlog. Hun verhaal kan niet verteld worden zonder met hen zelf en met de mensen die met deze geschiedenis te maken hebben gehad te spreken. Mondelinge geschiedenis speelt in dit onderzoek een belangrijke rol. Door interviews af te nemen kan een blik ‘van beneden’ geworpen worden op de geschiedenis van deze periode. Niet alleen om de blik te verruimen van het Oost versus

West-discours, maar om ook te begrijpen hoe in deze tijd levens van mensen van over de hele wereld op een verregaande manier veranderden door de Koude Oorlog.

Christianne Alvarado rondt momenteel haar onderzoeksmaster geschiedenis aan de UvA af en is gespecialiseerd in de contemporaine geschiedenis van het Caribisch gebied. Dit onderzoek is onderdeel van een masterscriptie, onder begeleiding van prof.dr. Rosemarijn Hoefte.

De in Cuba geïnterviewden, met de klok mee: Clara, Victor, Montalvo, Raúlito en Milagros (genomen in april 2018).

1. Zie onder andere: Jorge I. Domínguez, *To make a world safe for revolution. Cuba's foreign policy* (Londen 1989); Odd Arne Westad, 'The prospects of socialism: Ethiopia and the Horn' in: T. Young, *Readings in the international relations of Africa* (Bloomington 2015); Piero Gleijeses, *The Cuban Drumbeat. Castro's Worldview: Cuban Foreign Policy in a Hostile World* (Londen, New York en Calcutta 2009).
2. Zie onder andere: William M. LeoGrande, 'Cuban-Soviet relations and Cuban policy in Africa', in: *Cuban Studies/Estudios Cubanos* 10:1 (1980) 1-37, aldaar 1; David Gonzales, 'Cuban-African relations: nationalist roots of an internationalist policy' *Review of African Political Economy*, 27:84 (2000) 317-323, aldaar 317-319; Odd Arne Westad, 'The prospects of socialism: Ethiopia and the Horn' in: T. Young, *Readings in the International Relations of Africa* (Bloomington IN 2015) 165-177, aldaar 165.
3. Jane McManus, *Cuba's island of dreams: voices from the Isle of Pines and Youth* (Gainesville FL 2000), 16; Elena Fiddian-Qasimiyeh, 'Education, migration and internationalism: situating Muslim Middle Eastern and North African students in Cuba' *The Journal of North African Studies* 15:2 (2010) 137-155; Anne Hickling-Hudson, Jorge Corona González en Rosemary Preston, 'Introduction: Cuba's capacity to share' in: Idem (eds.), *The capacity to share. A study of Cuba's international cooperation in educational development* (New York 2012); Kaba Akoriyee en Sabine Lehr, 'The long road to neurosurgery: reflections from Ghana on 18 years of studies in Cuba', in: Anne Hickling-Hudson, Jorge Corona González en Rosemary Preston (red.), *The capacity to share. A study of Cuba's international cooperation in educational development* (New York 2012) 225-230; Oscar Elajalde Villajón, geïnterviewd door Anne Hickling-Hudson en Jorge Corona González, 'Cubans sharing education: the Isle of Youth', in: Anne Hickling-Hudson, Jorge Corona González en Rosemary Preston (red.), *The capacity to share. A study of Cuba's international cooperation in educational development* (New York 2012) 217-223.
4. Westad, 'The prospects of socialism: Ethiopia and the Horn', 165-166; Piero Gleijeses, *Visions of freedom* (Chapel Hill NC 2013) 45.
5. Gleijeses, *Visions of Freedom*, 46.
6. Interview met Tamiru Beyene op 15-12-2016 in Den Haag.
7. Mailwisseling met Tamiru Beyene, 11-01-2017 (vertaling CLMBA), origineel: 'Yo no recuerdo mucho no se como decirte solo recuerdo cuando estaba en ESANAT AMBA. El Gobierno anterior

- nos daba mucho atención para que en el futuro servíamos para el país y el socialismo. Siempre nos explicaban sobre el marxismo y el leninismo que son mejor ideas. [sic']
8. Interview met Tamiru Beyene op 15-12-2016.
 9. Interview met Clara op 3-4-2018 in La Fe, Isla de la Juventud, Cuba.
 10. Domínguez, *To make a world safe for revolution*, 161.
 11. Interview met Tamiru Beyene op 15-12-2016. Hij beschreef de aantallen scholieren als respectievelijk vijftienduizend en twaalfduizend, maar na het raadplegen van andere bronnen lijken dit de getallen voor de lichten die hij bedoelde. De verklaring hiervoor licht hoogstwaarschijnlijk in de taalbarrière, waardoor ook het gezegde tijdens een interview nog geïnterpreteerd moet worden.
 12. Interview met Tamiru Beyene op 15-12-2016.
 13. Miguel Comellas, 'Mito vocational school prepares Ethiopian children to study in Cuba', *Granma* 3-10-1982.
 14. Interview met Tamiru Beyene op 15-12-2016.
 15. Interview met Tamiru Beyene op 15-12-2016.
 16. Interview met Clara op 3-4-2018.
 17. Interview met Víctor Manuel Doeste Hernández op 19-4-2018 in Nueva Gerona, Isla de la Juventud, Cuba.
 18. Interview met Tamiru Beyene op 15-12-2016.
 19. Interview met Tamiru Beyene op 15-12-2016.
 20. Interview met Tamiru Beyene op 15-12-2016.
 21. Republica de Cuba, Comité Estatal de Estadística, Dirección de Demografía, *Estudio Demoeconomico Municipio Especial Isla de la Juventud* (1982) aldaar 32.
 22. Mailwisseling met Tamiru Beyene, 11-01-2017.
 23. Interview met Tamiru Beyene op 15-12-2016. Opvallend is dat de datum 21 juni nergens genoemd wordt als een belangrijke datum in de Ethiopische (of Cubaanse) geschiedenis.
 24. Domínguez, *To make a world safe for revolution*, 161.
 25. Interview met Exiquio Ramirez Lopez op 24-5-2018 in Marianao, Havana, Cuba.
 26. Interview met Exiquio op 24-5-2018.
 27. Interview met Exiquio op 24-5-2018.
 28. Interview met Raúl Rodríguez Gonzales op 4-4-2018 in Nueva Gerona, Isla de la Juventud, Cuba.
 29. Interview met Milagros Gudelia Gomes op 3-4-2018 in La Fe, Isla de la Juventud, Cuba.
 30. Interview Milagros op 3-4-2018.
 31. Ministerio de Educación, Cuba, *Reglamento para el recibimiento y atención de los becarios extranjeros en el municipio especial Isla de la Juventud* (Havana 1982) 6.

32. CRESALC-Unesco, *La Educación Superior en Cuba* (Caracas 1985) 80
33. Enquêtes afgenomen op 27-7-2018 in Den Haag, in bezit van auteur.
34. Interview met Milagros op 3-4-2018.
35. Interview met Tamiru Beyene op 15-12-2016.
36. Interview met Tamiru Beyene op 15-12-2016.
37. Interview met Exiquio op 24-5-2018.
38. Interview met Milagros op 3-4-2018.
39. Interview met Exiquio op 24-5-2018.
40. Interview met Tamiru Beyene op 15-12-2016.
41. Interview met Milagros op 3-4-2018
42. Mailwisseling met Tamiru Beyene, 11-01-2017
43. Nikolái Kolésnikov, *Cuba: educación popular y preparacion de los cuadros nacionales 1959-1982* (Moskou 1983) 491.
44. Comité Estatal de Estadísticas, *Censos de Población y Viviendas 1981. Isla de la Juventud. República de Cuba. Vol. XV* (Havana 1981) 55.
45. Interview met Exiquio op 24-5-2018.
46. Interview met Jose Montalvo op 11-04-2018.
47. Gesprek met Tamiru Beyene, 13-7-18.
48. Interview met Raúl op 4-4-2018.
49. Een eerder werkstuk over dit onderzoek was de inspiratie voor een verhaal van schrijfster Fiep van Bodegom 'Het eiland van de pijnbomen en later ook de jeugd', dat in 2017 verscheen op de website Samplekanon, zie: <http://samplekanon.com/?p=4015>.

DE KRACHT VAN ORAL HISTORY

Interviews met vier leden van het Apolistisch
Genootschap

Frederique Demeijer

Oral history baseert zich op mondelinge bronnen. Door het inherent subjectieve karakter wordt het vaak als minder betrouwbaar gezien dan officiële geschiedschrijving.¹ Hierin schuilt echter juist de kracht: als we proberen te begrijpen hoe feitelijke gebeurtenissen ervaren zijn door mensen, complementeren deze belevenissen de geschreven bronnen, die veelal zwijgen over persoonlijke ervaringen, kunnen zij zelfs 'leiden tot een herinterpretatie van de geschiedenis'.² Dit artikel illustreert hoe oral history onze beeldvorming kan veranderen. Hierbij baseer ik mij op interviews uit mijn lopende promotieonderzoek, dat via oral history probeert te begrijpen hoe historische veranderingen binnen een religieuze beweging in Nederland – het Apostolisch Genootschap – zijn ervaren door haar leden.³

WAT IS ORAL HISTORY?

Mondelinge geschiedschrijving, beter bekend onder de Engelse term *oral history*, 'houdt zich bezig met de verhouding tussen de officiële geschiedenis zoals die in de boeken is vastgelegd en de individuele herinnering'.⁴ Oral history gebeurt op basis van mondelinge overlevering: het opschrijven van gesproken verhalen over het verleden. Daarmee is het de eerste vorm van geschiedschrijving.⁵ Eén van de oudste en meteen ook een van de bekendste voorbeelden van mondelinge geschiedschrijving is het levenswerk van Herodotus, *Historiën*.⁶ Naarmate het geschreven woord meer invloed kreeg, boetten de mondelinge bronnen ten opzichte van geschreven bronnen echter ernstig aan waarde in. Het bestuderen van geschreven bronnen werd, in ieder geval tot in de jaren zestig van de vorige eeuw, als betrouwbaarder en wetenschappelijk meer valide gezien dan het optekenen van mondeling verkregen ervaringen en belevenissen. Een bepaalde gebeurtenis kan immers door verschillende mensen op verschillende manieren verteld worden.⁷ Sterker nog, de herinneringen van een bepaald persoon kunnen van de ene op de andere dag verschillen. Het is ook daarom, zoals Selma Leydesdorff schrijft, dat de verhouding tussen geschiedenis en herinnering altijd gespannen is.⁸ Mensen hebben namelijk de neiging om een organisch geheel van hun eigen levensverhaal te maken

met een begin, een midden en een eind,⁹ terwijl de sociale werkelijkheid daar veel te weerbarstig voor is. De kracht van oral history zit hem dan ook niet in het ontlokken van feitelijke data, maar juist in het zichtbaar maken van de manier waarop mensen zich dingen herinneren. Zoals het beroemde citaat van Alessandro Portelli luidt:

The first thing that makes oral history different, therefore, is that it tells us less about events than about their meaning. (...) Oral sources tell us not just what people did, but what they wanted to do, what they believed they were doing, and what they now think they did.¹⁰

Door herinneringen, die anders verloren zouden gaan, vast te leggen, kunnen geschiedenissen herzien en zelfs herschreven worden.¹¹ Zeker als er gemeenschappelijke elementen in de verhalen van verschillende individuen zitten, kan een getuigenis worden omgezet in bewijs waaruit substantiële conclusies getrokken kunnen worden.¹² Hierbij dienen deze getuigenissen of verhalen wel in de historische context geplaatst te worden. Op die manier kunnen we zicht krijgen op bepaalde ontwikkelingen in de geschiedenis die niet zo makkelijk te ontwaren zijn uit archiefmateriaal, of waar zelfs geen geschreven bronnen over zijn.¹³ Dit geldt in het specifiek voor hoe bepaalde historische gebeurtenissen ervaren zijn, wat voor impact die gehad hebben op het leven van individuen of gemeenschappen en welke betekenis mensen aan die gebeurtenissen gegeven hebben. Ditzien we bijvoorbeeld bij herinneringen aan veranderingen en ontwikkelingen in een religieuze beweging.

ORAL HISTORY IN HET APOSTOLISCH GENOOTSCHAP

Ik promoveer op hoe de historische veranderingen in een Nederlands religieus genootschap – het Apostolisch Genootschap (ApGen) – zijn ervaren door de leden. Deze vrijzinnige geloofsgemeenschap bestaat uit ongeveer 15.000 actieve leden die over 72 gemeenschappen verspreid zijn in heel Nederland.¹⁴ De oudste nog in leven zijnde leden van het ApGen hebben de afsplitsing van een ouder kerkgenootschap en de oprichting van het genootschap in 1951 nog meegemaakt. Zij zijn opgegroeid met een heel ander beeld van God, leven en dood dan het vrijzinnige geloof waar het ApGen nu voor staat.¹⁵ Het lijkt opvallend dat die oudste leden enorme veranderingen in hun geloof moeten hebben meegemaakt en toch actief lid zijn gebleven van het genootschap. Hoe kan dit? En hoe ervoeren zij die veranderingen?

Het recent verschenen boek *Nieuw licht op oude wegen*¹⁶ beschrijft de ontstaansgeschiedenis van het ApGen vanaf circa 1830 en de bijbehorende veranderingen in religieuze denkbeelden

en praktijken, de organisatiestructuur en de manier waarop het ApGen zich positioneerde ten opzichte van de maatschappelijke context. Dit boek is gebaseerd op geschreven bronnen en bevat geen persoonlijke belevenissen van de leden. Om antwoord te krijgen op bovenstaande vragen hebben we oral history nodig: alleen de verhalen van ooggetuigen kunnen licht op deze vragen laten schijnen.

HET APOSTOLISCH GENOOTSCHAP – DE HISTORISCHE CONTEXT

Voordat de oral histories ter sprake komen, zal ik eerst kort ingaan op de veranderingen in geloofsovertuiging en organisatie in de periode waar ik leden over gesproken heb: de periode van ca. 1935 – voor de oprichting van het ApGen – tot aan nu.

Net na de Tweede Wereldoorlog, op 20 maart 1946, stierf apostel Van Oosbree.¹⁷ Hij was de Nederlandse geestelijk leider ('apostel') van een religieuze groepering die de Hersteld Apostolische Zendinggemeente in de Eenheid der Apostelen (HAZEA)¹⁸ heette. In deze HAZEA werd geloofd dat de Heer spoedig terug zou keren op aarde. De Bijbel speelde een belangrijke rol, al werd deze door Van Oosbree niet volledig letterlijk genomen. Er werd geloofd in een hiernamaals en Satan speelde een rol in de geloofsopvattingen. In de hiërarchie stond boven Van Oosbree nog een (in Duitsland gevestigde) stamapostel die bij het overlijden van een apostel gemachtigd was om een opvolger aan te wijzen.¹⁹ Desondanks had Van Oosbree testamentair Lambertus Slok als zijn opvolger aangesteld. De heer Slok erkende zijn 'roeping',²⁰ maar de stamapostel stemde hier niet mee in.²¹ Zo ontstond er een breuk met de 'Eenheid der Apostelen' waardoor in 1946 maar liefst ruim 80 procent van de leden²² van de HAZEA zich afsplitste. Er ontstond een rechtszaak over de opvolging die vijf jaar duurde en uiteindelijk door Slok en zijn volgelingen verloren werd.²³ Na deze verloren rechtszaak richtte Slok in 1951 'Het Apostolisch Genootschap' op.²⁴ De naamsverandering was wel het minst ingrijpend. Niet alleen liep de splitsing soms dwars door families heen,²⁵ maar er veranderde ook veel wat betreft de geloofsopvattingen. De gedachte over de wederkomst des Heren werd losgelaten en het geloof in het hiernamaals werd niet langer onderhouden.²⁶ Dat betekent dat mensen die eerst nog geloofden dat ze een geliefde overledene tegen zouden komen na de dood, ineens met de gedachte verder moesten leven dat dit niet zou gebeuren. Ook creëerde de nieuwe apostel Slok een ander beeld van God waarin God niet langer als een persoon gezien werd die de uiteindelijke macht heeft, maar als een kracht die door mensen werkt.²⁷ Waar Van Oosbree sprak over een God die uitsluitend middels mensen aan mensen verscheen, had Slok het over 'God als mens'.²⁸ Hiermee bedoelde hij dat

God door de mens gerealiseerd moet worden.²⁹ Dit maakte hij duidelijk met de uitspraak 'Wij zijn er voor God', wat betekent dat de mens geen werktuig is in Gods hand, maar de opdracht heeft zelf bewust gestalte te geven aan God als liefdemacht.³⁰ Op die manier werd het perspectief omgedraaid: niet de mens heeft God nodig, maar God heeft de mens nodig.

Sinds de oprichting van het ApGen zijn er in totaal vier apostelen geweest: oprichter Lambertus Slok (1946-1984), zijn zoon Jan Lambertus (roepnaam Berry) Slok (1984-2001), Dick Riemers (2001-2010) en de huidige apostel Albert (roepnaam Bert) Wiegman (apostel sinds 2011). Elk van deze apostelen heeft tijdens zijn geestelijk leiderschap vernieuwingen doorgevoerd in zowel organisatie als gedachtegoed. Hierdoor hebben zij elk het ApGen gevormd tot de moderne vrijzinnige geloofsgemeenschap die het nu is. Tegenwoordig heeft het ApGen een religieus-humanistische insteek waarbij het zichzelf ten doel stelt om 'in liefde te werken aan een menswaardige wereld'³¹ door middel van universele waarden zoals solidariteit, duurzaamheid en compassie. Het gedachtegoed van Jezus van Nazareth is een bron van inspiratie, maar de Bijbelverhalen worden niet letterlijk genomen en zijn ook niet leidend tijdens de zondagse diensten.

Interessant genoeg zijn er sinds de jaren vijftig geen splitsingen meer geweest. Ondanks dat het ledenaantal in bepaalde periodes terugliep sinds de jaren vijftig, is er nog steeds een grote groep apostolischen gebleven die zich, naar wij kunnen aannemen, dusdanig met het gedachtegoed kon en kan identificeren dat zij actief lid bleven. Hoe zit dat? Werden de veranderingen überhaupt wel als grote veranderingen ervaren of voelde het meer als een continuering van hetzelfde?

Portretfoto van Apostel L. Slok, afkomstig uit het historisch archief van het Apostolisch Genootschap te Baarn. De foto is vermoedelijk tussen 1946 en 1950 gemaakt.

AANPAK

Om op bovenstaande vragen een antwoord te krijgen, heb ik interviews afgenomen met verscheidene leden van het ApGen. Door het afnemen

en ontlokken van de mondelinge geschiedenissen van leden van het ApGen die al deze veranderingen hebben meegemaakt, schets ik hoe zij de periode na de afscheiding ervoeren. In mijn proefschrift zal ik kijken naar zes verschillende sociale generaties leden van het ApGen,³² maar voor dit artikel zal ik mij beperken tot de data die gegenereerd zijn door de interviews met de oudste sociale generatie: de zogeheten Vooroorlogse Generatie. In dit artikel behandel ik interviews met vier personen,³³ twee mannen en twee vrouwen, die tussen 1922 en 1926 geboren zijn.³⁴

Deze oral history-interviews waren semigestructureerde diepte-interviews. Dat betekent dat er een zogeheten *interview guide* was die als leidraad diende tijdens het interview, maar hier kon van worden afgeweken. De vragen waren gecategoriseerd in verleden, heden en toekomst. In de praktijk kwamen de verhalen veelal vanzelf: meestal was een startvraag genoeg om een heel levensverhaal in relatie tot het ApGen uit te lokken. Uiteraard liepen verleden, heden en toekomst hierbij dikwijls door elkaar heen. Hiervoor is in een semigestructureerd diepte-interview alle ruimte. Dit betekent dat niet iedere vraag aan eenieder gesteld is en dat sommigen over zaken vertelden waar anderen niet over repten. Zodoende werden er in elk interview weer andere, nieuwe thema's zichtbaar, maar er zijn ook gemeenschappelijke thema's te ontwaren. Een nadeel van deze manier van interviewen is dat de antwoorden minder gemakkelijk te vergelijken zijn dan de uitkomsten van een gestructureerd interview, omdat niet iedereen dezelfde vragen krijgt en sommigen de vraag al beantwoord hebben voordat deze letterlijk gesteld is. Het voordeel is dat een semigestructureerd diepte-interview zich bij uitstek leent voor het ontdekken wat er speelt bij de informant, zonder dat de interviewer dit teveel stuurt.

De uitspraken van de informanten die ik hieronder zal behandelen, hangen samen met drie vragen uit de interview guide onder het kopje 'Verleden'. Deze vragen zijn dus niet letterlijk aan eenieder zo gesteld, maar zijn wel linksom of rechtsom in elk interview naar voren gekomen. Deze vragen zijn:

- Kunt u zich de aanstelling van apostel L. Slok nog goed herinneren? En de oprichting van het Apostolisch Genootschap? Hoe was dat voor u?
- Hebben er in uw beleving (grote) veranderingen plaats gevonden binnen het Apostolisch Genootschap? Hoe heeft u die ervaren? En wat was voor uzelf de ingrijpendste verandering?
- Hoe keek u vroeger tegen God aan? Is uw godsbeeld in de loop der jaren veranderd?

ORAL HISTORIES – INTERVIEWFRAGMENTEN

In dit gedeelte zal ik aan de hand van interviewfragmenten laten zien wat er gebeurt als de periode ter sprake komt waarin L. Slok als apostel werd aangesteld en de afsplitsing plaatsvond waaruit in 1951 het ApGen werd opgericht. Ik was niet alleen benieuwd of men dat als een grote omslag of verandering ervoer, maar ook in hoeverre men een (bewuste) keuze heeft gemaakt om het testament van apostel Van Oosbree of de keuze van de Duitse stamapostel te volgen. Ook ben ik benieuwd hoe de verschillende informanten tegen God aankijken en of de veranderingen in het Godsbeeld ervaren werden als samenhangend met de oprichting van het ApGen.

FD: En kan u zich nog ehm... iets herinneren van dat apostel Slok werd aangewezen nadat apostel Van Oosbree was overleden?

R6: Oh ja.

FD: Ja?

R6: Oh nee, eh, nee, dat is eh... nee... die tijd dat eh... Nee, ik dacht van eh... Nee, dat eh... Nee, dat eh... weet ik zo niet.

FD: Wat zegt u?

R6: Toen was ik zeker nog te jong.

FD: Nou, toen apostel Van Oosbree overleed, dat was in 1946.

R6: Ah... Daar heb ik eigenlijk nooit zo bij nagedacht... Ach, dat was, nee, ja, dat is... dat er ook zoveel gebeurde in Limburg!

FD: Ja toch?

R6: Ja, met die splitsing!

FD: Juist!

R6: Juist! Goed dat je het zegt, ja, met die splitsing.

In dit eerste fragment zie je dat R6 zich aanvankelijk niets herinnert over de periode van 1946-1951. Ze denkt dat ze te jong was om het zich te kunnen herinneren, maar zij is geboren in 1924, wat betekent dat ze 22 was ten tijde van de splitsing: zeker niet te jong om een dergelijke gebeurtenis bewust te hebben meegemaakt. Toch komt er pas iets naar boven als ik doorvraag. Dit is opmerkelijk te noemen, aangezien

deze informant uit Limburg komt, waar de scheiding destijds zeer sterk voelbaar was. Waar in sommige regio's vrijwel iedereen meeging met de afsplitsing onder leiding van apostel L. Slok, was dat in Limburg ongeveer de helft, en scheidde deze splitsing hier zelfs families en vrienden.³⁵

Waar de één voelde dat er echt een keuze gemaakt moest worden, voelde het voor de ander als een natuurlijke overgang. Zo blijkt uit het interview met R4 dat het eigenlijk bij hem thuis geen punt van gesprek was.

FD: En voor uw familie is het dus ook nooit een thema geweest?

R4: Nee. Nooit. Nee, nee. Dat was zo duidelijk als wat. En toen eh... Maar ja, en het was ook niet sensationeel voor ons. We waren gewoon onbewogen, ja. Ja. Maar we raakten ook onze gebouwen kwijt. En de Archimedesweg³⁶ dus niet, dat mochten we huren. Maar er waren ook gemeenschappen, ook in Amsterdam en in heel Nederland... Maar ja, als je zoveel jaar in een gemeenschap ergens volgt,³⁷ in hetzelfde gebouw, dan is je dat dierbaar.

Hierin zien we dat R4 het moeilijk heeft gehad met het verlies van vertrouwde gebouwen, maar er was geen twijfel in de keuze om apostel Slok te volgen. Je kunt je zelfs afvragen of dat hier als een keuze ervaren is. Het was gewoon zo: hij en zijn familie volgden apostel L. Slok. Uit een ander interview komt wel een duidelijk keuzemoment naar voren:

R5: En toen was het '46 en toen moesten we kiezen. Weet u dat, dat we kiezen moesten?

FD: Ja. Hoe is dat gegaan?

R5: Toen gingen we naar het Goffertstadion en toen stond er heel groot 'Wij zijn er voor God'. Niet dat God er voor ons was, nee, WIJ zijn er voor God! En dat heeft de doorslag gegeven.

FD: Ja?

R5: Ja, absoluut. Dat was de keuze.

FD: Dus het was geen moeilijke keuze?

R5: Voor mij niet, nee. Helemaal niet.

In dit fragment verwijst de informant naar de bijeenkomst in het Goffertstadion in Nijmegen waar op zaterdag 20 augustus 1949 zo'n 20.000

apostolischen samenkwamen. In het grasveld stonden de letters: 'Wij zijn er voor God'. Dit was voor haar doorslaggevend. Interessant genoeg vond die bijeenkomst echter drie jaar na de aanstelling van apostel Slok plaats, waardoor er van een keuzemoment geen sprake meer kan zijn geweest. Zij moet al voor de bijeenkomst in het stadion hebben 'gekozen'. Toch vallen deze momenten in haar herinnering samen. Deze bijeenkomst speelt ook een rol in hoe zij vroeger tegen God aankeek en hoe zij vandaag de dag God beleeft:

FD: Ja. Hoe keek u vroeger tegen God aan en is uw Godsbeeld in de loop der tijd veranderd? R5: [lacht]. Ja, vroeger... Vroeger dacht ik, nou ja, hè, toen was ik nog heel klein, toen dacht ik dat hij bovenin de hemel zat.

FD: Ja?

R5: Ja. Maar het Goffertstadion. Toen begon de verandering. 'Wij zijn er voor God'. Hè? Ik ben God. Tenminste, als je dat woord wilt gebruiken.

Abbeelding 2. Bijeenkomst in het Goffertstadion te Nijmegen op 20 augustus 1949. Foto afkomstig uit het historisch archief van het

FD: En u wilt dat woord wel gebruiken?

R5: Ach ja, waarom niet? Maar het is een oud woord, waarom niet? Maar kijk, het is niet wat je zegt, maar wat voor betekenis geef je aan alles. Het gaat toch niet om dat woord? Helemaal niet. Het gaat erom: wat denk ik erbij? Wat voel ik erbij? Ja. En daarvoor mag God best blijven, als ie maar hier zit [wijst lachend op haar borst].

FD: Ja, vanbinnen?

R5: Vanbinnen.

Uit dit fragment kunnen we opmaken dat de bijeenkomst in het Goffertstadion

voor haar een essentiële gebeurtenis is geweest. Hierdoor heeft zij niet hoeven twifelen welke keuze ze maakte ten tijde van de splitsing (ook al vond deze feitelijk eerder plaats) en is haar denken over God veranderd. In het interview met R2 wordt dit evenement eveneens aangehaald als ik hem vraag naar grote veranderingen in het ApGen:

FD: Zijn er bepaalde grote veranderingen waarvan u denkt die dat die hebben plaatsgevonden binnen het Apostolisch Genootschap?

R2: Ja. We praten nu op het ogenblik van vanaf, hè, ook van veranderingen, hè, maar als je dan praat van veranderingen, dan is natuurlijk zo'n uitspraak van apostel L. Slok en die tot uiting kwam daar in de Goffert van 'We zijn er voor God', dat was natuurlijk een enorme verandering in denken over het ideaal.

FD: Ja.

R2: Dat, dat vind ik nou écht veranderingen.

Verderop in het interview vertelt hij over hoe hij vandaag de dag tegen God aankijkt.

R2: D'r is een mooie, (...) plaat met allemaal, je kent het wel, met vogeltjes en vissen en bloemen en en en... heel vrolijk ding. En daar staat zo'n tekst op eh dat ik... 'Dat er vissen zijn, dat er lucht is, dat er vogeltjes zijn, dat ik langer dan een minuut op een been kan staan'. Afijn, dat soort dingen, 'en dit alles noem ik God'. Nou, dat is laat ik zeggen mijn Godsbegrip. (...)

FD: En is dat ook altijd zo voor u hetzelfde geweest, dat gevoel?

R2: Ja, ja, nou, nee, dat is geworden, ik bedoel... Kijk, we hebben natuurlijk ook in mijn jongensjaren, in mijn kinderjaren gezongen van eh: 'ontmoeting in het paradijs' en 'schare van ontslapen vrienden' en eh... We hadden een voorganger, herder³⁸ eh, herder, nou, doet er niet toe, die kon zo boeiend over de hemel vertellen hè, of hij er geweest was hè? Ja, dat 'ie net terugkwam van vakantie in de hemel of zo, hè? Ja, ja, daar komen we toch vandaan. Ja. 'Vijands' macht zal niet...'³⁹ We hadden een vijand. Ja, we hadden een Satan, een vijand. Nou, dat denk ik niet meer.

FD: Nee. En wanneer is dat dan veranderd?

R2: Ja... Nou, dat breekpunt zou ik niet zo duidelijk kunnen aangeven, maar eh... Ik denk dat Apostel L. Slok toch nog wel wat van die dingen toch ook nog wel had, hoor. Ja. Maar apostel J.L. Slok die eh... die was, daar werd een rationeel... die praatte daar niet meer over, nee, nee.

In dit fragment vertelt hij dat er in zijn jeugd nog over een hemel en een Satan werd gesproken, wat in het hedendaagse ApGen niet meer het geval is. Ook geeft hij aan dat hij hier zelf niet meer in gelooft. Hij vindt het echter moeilijk die verandering te plaatsen in de tijd. Als ik verderop in het interview vraag of het voor hem geen grote veranderingen waren, blijkt hij die niet als zodanig ervaren te hebben:

FD: Maar u heeft natuurlijk meegemaakt dat God nog wel eh... wel meer gezien werd als een soort echt begrip als iemand die nog wel soort invloed had en dat er nog een Satan was?

R2: Ja, ja!

FD: Dus dat is natuurlijk wel een enorme verandering die u zo in uw leven eventjes, eh...

R2: Ja. Ik heb het gevoel dat ik die moeiteloos meegemaakt... doorgemaakt heb, die verandering.

FD: Ja?

R2: Makkelijk doorheen gekomen, ja. Ik heb dat oude... Ik moet om die oude godsbegrippen, als ik denk aan oude liederen⁴⁰ die we zongen: 'Satans wacht zal niet verhoeden wat de apostel heeft gebouwd', zoiets hè? We hadden een Satan in ons leven, we hadden een duivel, we hadden een hemel. En ja... daar moet ik dan een beetje om lachen, daar heb ik helemaal niks meer mee.

Ondanks dat veranderingen die theologisch gezien groot genoemd kunnen worden zoals een nieuw Godsbegrip, de afschaffing van het geloof in een hemel en in Satan, zien we hier dat die veranderingen niet als zodanig ervaren zijn. Voor zijn gevoel maakte hij de veranderingen moeiteloos door en lacht hij er nu om dat hij dat destijds geloofde. Verderop in het interview trekt hij een parallel tussen de veranderingen in het ApGen en volwassen worden. Hierin zijn verschillende stadia te ontwaren die zonder al te grote schokken van de ene in de andere overlopen:

R2: Mensen, een groep, een volk moet ook groeien, ontwikkelen. Een volk heeft een kindertijd en een kleutertijd, en eh... In de kleutertijd van of eh... ja, ja, in de kleutertijd van dat pas opgerichte stichting, hè, dat Apostolisch Genootschap, was er een soort van kleutertijd waar je kinderlijke gewoontes had en we opgevoed moesten worden in gesprekken met mekaar, opgevoed moesten worden in omgang met mekaar. (...)

FD: Ja, u zei eerder van het Apostolisch Genootschap is een beetje meer volwassen geworden als in: we praten, we hebben met elkaar leren praten, en een weerwoord...

R2: Ja, dat vind ik wel, dat ervaar ik wel, ja.

FD: Dus misschien is het Apostolisch Genootschap volwassen geworden en bent u zelf ook daarin mee volwassen geworden of...

R2: Ja, zelf, ja, ja.

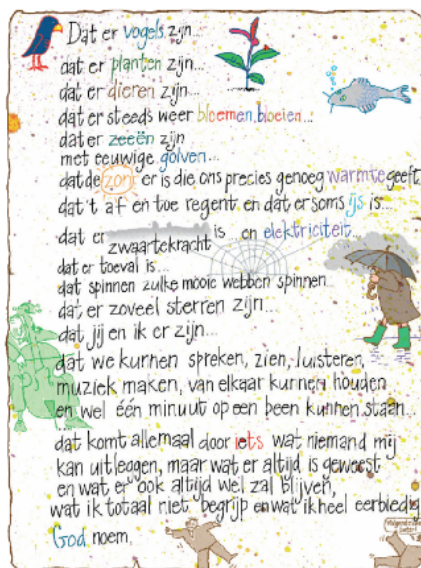
SLOT

In het bovenstaande gedeelte heb ik laten zien hoe vier leden van het ApGen spreken over de periode van de afsplitsing in 1946, de oprichting van het genootschap in 1951 en de theologische veranderingen. In de uitgelichte interviewfragmenten worden de historische gebeurtenissen op verschillende manieren besproken. Waar de één zich de splitsing van 1946 aanvankelijk niet kan herinneren, kan de ander zich dit als de dag van gisteren herinneren – ondanks dat het geen groot thema was. En terwijl de één het lastig vindt om aan te geven wanneer er een verandering plaatsvond, kan de ander daar een concreet moment voor aanwijzen. Het is duidelijk dat de bijeenkomst in het Goffertstadion in 1949 bij enkele geïnterviewden grote indruk heeft gemaakt. Dat tijdstip en de keuzemomenten (de splitsing, en daarmee de keuze voor ApGen of HAZEA vonden plaats in 1946 terwijl de bijeenkomst in 1949 plaatsvond) hierbij door elkaar lopen, is te begrijpen aangezien men het verleden altijd bekijkt door de bril van het heden. (...)

Whilst oral history produces useful evidential material in the form of description and factual information, the oral history narrative itself has considerable significance in that it is a way by which people articulate subjective experiences about the past through the prism of the present.⁴¹

Het geheugen is geen passieve opslagplaats, maar herinneren is een actief proces waarin betekenis wordt gegeven aan het verleden.⁴² Het gaat er dan ook niet zozeer om hoe accuraat mensen zich iets kunnen herinneren, maar juist om hoe ze betekenis geven aan het verleden. Zodoende weten we na het afnemen van de interviews niet of de verschillende veranderingen toentertijd misschien wel als hevig werden ervaren. Maar wat daarentegen wel duidelijk wordt, is dat men er in retrospectief, in het licht van vandaag, op een organische manier over praat. De veranderingen voelden als natuurlijk, net zoals opgroeien. Ook dat gaat niet zonder slag of stoot, maar het is een vanzelfsprekend proces. Deze kennis, over hoe gebeurtenissen in herinnering versmelten en

wat dat zegt over hoe men de overgang van het ene kerkgenootschap naar het andere ervoer, was tot nu toe onbekend. Door het vastleggen van de verschillende oral histories wordt deze kennis blootgelegd en verandert het beeld van de geschiedenis van het ApGen. Door de manier waarop de geïnterviewden over het verleden praten, kunnen we ons beter inleven in hoe bepaalde gebeurtenissen zijn ervaren en worden herinnerd. Hierdoor wordt de multidimensionaliteit en complexiteit van bepaalde gebeurtenissen zichtbaar die archiefonderzoek alleen onbelicht laat. Op deze manier kan de geschiedenis steeds herschreven en opnieuw geïnterpreteerd worden, waardoor bekende feiten een nieuwe betekenis kunnen krijgen.⁴³ Geschiedschrijving kan immers niet zonder de kritiek van mensen die menen het beschrevene anders beleefd te hebben.^{44x}

Afbeelding 3. Tekst en tekening van Jan Zandstra, verschenen in De Stroom in februari 2000. De Stroom is het interne blad van het Apostolisch Genootschap, dat sinds 2000 onder deze naam bestaat. Van 1990 tot 2000 heette het 'Ons Maandblad'. Voor een overzicht van apostolische periodieken.

Frederique Demeijer werkt sinds 2014 als promovenda aan de Faculteit Religie en Theologie van de Vrije Universiteit. Ze studeerde culturele antropologie aan de Universiteit van Amsterdam en aan de University of Cape Town en studeerde in 2009 cum laude af van de master Culture, Organization and Management aan de Vrije Universiteit.

1. Graag wil ik de anonieme respondenten bedanken voor hun tijd en openhartigheid. Daarnaast wil ik Prof.dr. H. C. Stoffels en Prof. dr. H. F. J. Horstmanshoff bedanken voor hun commentaar op eerdere versies van dit stuk. Tot slot dank aan Remi Lucassen voor het archiefmateriaal en Jan Zandstra voor het gebruik van zijn tekening.
2. Met officiële of gecanoniseerde geschiedschrijving bedoel ik de geschiedenis zoals die in boeken is vastgelegd en die veelal voortkomt uit archiefonderzoek. Deze onderscheidt zich van de individuele herinneringen (zie: Leydesdorff, *De mensen en de woorden* (Amsterdam 2004) 9).
3. S. Leydesdorff, *De mensen en de woorden* (Amsterdam 2004) 9.
4. Ibidem, 9.
5. P. Thompson, *The Voice of the Past: Oral History* (Oxford 2000) 6.
6. Herodotos, *Historiën*. Vert. D. Damsté (Bussum 1968).
7. S. Leydesdorff en N. Adler, *Tapestry of Memory, Evidence and Testimony in Life Story Narratives* (New Jersey 2013) x.
8. S. Leydesdorff, *De mensen en de woorden* (Amsterdam 2004) 9.
9. D.P. McAdams, *The stories we live by: Personal myths and the making of the self* (New York 1993)
10. A. Portelli, *The Death of Luigi Trastulli: Form and Meaning in Oral History* (New York 1992) 50.
11. S. Leydesdorff, *De mensen en de woorden* (Amsterdam 2004) 10.
12. S. Leydesdorff en N. Adler, *Tapestry of Memory, Evidence and Testimony in Life Story Narratives* (New Jersey 2013) ix.
13. Selma Leydesdorff geeft in haar boek *De mensen en de woorden* (2004) een voorbeeld van een hoofdstuk in de geschiedenis dat alleen geschreven kon worden dankzij herinneringen. Hierbij gebruikt zij het verhaal van de 'troostmeisjes' die tijdens de Tweede Wereldoorlog gedwongen werden om als prostituee te werken voor het Japanse leger. Omdat de mannen er niet over spraken en de vrouwen zich te erg schaamden, bleef dit hoofdstuk gesloten totdat de eerste meisjes zich over de schaamte heen zetten en begonnen te vertellen (11).
14. Zie: <https://www.apgen.nl/over-ons/organisatie/> (bezocht op 30-10-2018).
15. Zie: <https://www.apgen.nl/over-ons/> (bezocht op 22-10-2018).
16. B. Brand. *Nieuw licht op oude wegen. De wegen die de apostolische beweging volgde vanaf de oorsprong (circa 1830) tot Het Apostolisch Genootschap anno 2011* (Delft 2013).
17. E. Diersmann. *Die Kirchenspaltung in der 'Hersteld Apostolische Gemeente in de Eenheid der Apostelen' in den Jahren 1946 bis 1951, unter Berücksichtigung wissenschaftlicher Theoriebildung bezüglich Kirchenspaltungen* (Bielefeld 2010). Hoe van de zijde van de Nieuw-Apostolische Kerk op de splitsing werd gereageerd is behandeld door Edwin Diersmann: 'De beoordeling van de kerkscheuring van 1946 in officiële nieuw-apostolische publicaties door de jaren heen': http://www.vanoosbreestichting.nl/1210140/1393773/16-3-c_Diersmann_1610.pdf
18. Deze was in 1902 zo gaan heten nadat zij zich had afgescheiden van de Hersteld(e) Apostolische Zendingkerk. Zie: B. Brand. *Nieuw licht op oude wegen. De wegen die de apostolische beweging volgde vanaf de oorsprong (circa 1830) tot Het Apostolisch Genootschap anno 2011* (Delft 2013) 162.
19. Ibidem, 313.
20. Met het typisch apostolische woord 'roeping' wordt bedoeld dat iemand tot apostel 'geroepen' wordt (M. Horstmanshoff, *Bewogen woorden: Klein Apostolisch woordenboek* (Baarn 2011) 90-92).
21. B. Brand. *Nieuw licht op oude wegen. De wegen die de apostolische beweging volgde vanaf de oorsprong (circa 1830) tot Het Apostolisch Genootschap anno 2011* (Delft 2013) 306.
22. Landelijk gezien verloor Slok slechts 11,4 procent van de leden, al verschilde dit sterk per district. In Groningen en Limburg bijvoorbeeld ging meer dan de helft van de leden met de door de stamapostel aangewezen opvolger apostel J. Jochems mee, terwijl in de districten Rotterdam-Den Haag, 't Gooi en Twente de percentages die apostel Jochems volgden nog niet boven de 2 procent uitkwamen (ibidem, 353).
23. Dit hield onder andere in dat Slok en zijn volgelingen alle eigendommen kwijtraakten. Dit waren 69 kerkgebouwen, het geldelijk vermogen en de inventaris (ibidem, 353 en 376).
24. Ibidem, 376-377.
25. Ibidem, 353.
26. Ibidem, 389.
27. J.N. Bremmer, *Van Zendelingen, Zuilen en Zapreligie. Tweehonderd jaar godsdienst in Nederland en Het Apostolisch Genootschap* (Delft 2005) 23.
28. B. Brand. *Nieuw licht op oude wegen. De wegen die de apostolische beweging volgde vanaf de oorsprong (circa 1830) tot Het Apostolisch Genootschap anno 2011* (Delft 2013) 381.
29. M.J. Tang, *Het Apostolische Werk in Nederland tegen de achtergrond van zijn ontstaan in Engeland en Duitsland* (Den Haag, 1982) 69.
30. B. Brand. *Nieuw licht op oude wegen. De*

wegen die de apostolische beweging volgde vanaf de oorsprong (circa 1830) tot Het Apostolisch Genootschap anno 2011 (Delft 2013) 349.

31. Zie: <https://www.apgen.nl/over-ons/> (bezocht op 22-10-2018).

32. De verschillende sociale generaties zijn ontleend aan de Nederlandse socioloog Becker, die hierin de Vooroorlogse Generatie (1910-1930), de Stille Generatie (1930-1945), de Protestgeneratie (1945-1955) de Verloren Generatie (1955-1970) en de Pragmatische Generatie (1970-1985) definieerde (Becker, 1992 en 1997). Bontekoning (2007) heeft hier later nog een zesde sociale generatie aan toegevoegd, de zogeheten Screenagers (1985-2000), beter bekend als de Grenzeloze Generatie (Becker 2008).

33. De geïnterviewden worden aangeduid met R2 (M), R4 (M), R5 (V) en R6 (V) en de interviewer met de initialen van de onderzoeker: FD (Frederique Demeijer).

34. De interviews, die bij de informanten thuis zijn afgenomen in 2015 en 2016, varieerden tussen de 1 en 3,5 uur. Deze interviews zijn opgenomen en verbatim getranscribeerd. Dit leverde voor deze vier personen in totaal 234 A-4tjes getranscribeerd materiaal (73070 woorden) op. Daarna zijn ze geanonimiseerd en gecodeerd in het softwareprogramma Atlas.ti.

35. B. Brand. *Nieuw licht op oude wegen. De wegen die de apostolische beweging volgde vanaf de oorsprong (circa 1830) tot Het Apostolisch Genootschap anno 2011* (Delft 2013) 353.

36. Verwijst in dit interviewfragment naar de Archimedesweg in Amsterdam, waar een gebouw van de HAZEa (en later dus het ApGen) staat.

37. 'Volgen' is een typisch apostolisch woord waarmee bedoeld wordt dat iemand lid is van het ApGen. Zie: M. Horstmanshoff. *Bewogen woorden: Klein Apostolisch woordenboek* (Baarn 2011) 109.

38. Het woord 'herder' is de arbeidsnaam en aanspreektitel van een voorganger was. Zie: M. Horstmanshoff, *Bewogen woorden: Klein Apostolisch woordenboek* (Baarn 2011) 65-66.

39. De geïnterviewde refereert aan liederen uit de zangbundel van de HAZEa van voor de splitsing.

40. Voor een overzicht van de apostolische liedcultuur zie: A. Lammertsma. *De apostolische beweging: een overzicht van de herkomst van het liedgoed en het gedachtegoed tussen 1826 en 1946* (2017). http://www.vanoosbreestichting.nl/1210140/1630804/lammertsma_boek_170506.pdf.

41. L. Abrams, *Oral History Theory* (New York 2010) 7.

42. A. Portelli, *The Death of Luigi Trastulli: Form*

and Meaning in Oral History (New York 1992) 52.

43. S. Leydesdorff, *De mensen en de woorden* (Amsterdam 2004) 9.

44. Ibidem, 26.

HET SELECTIEVE ARCHIEF VAN HET GEHEUGEN

Herinneren in tijden na oorlog

Charlotte Klein

Ik heb altijd gedacht dat de verhalen van mijn grootmoeder over de Tweede Wereldoorlog normaal waren. Toen ik geschiedenis ging studeren, kwam ik erachter dat dit allerm minst waar was. De boerderij van mijn overgrootouders Aart en Mina, was het centrum van het Lunterse verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog. Deze boerderij was het tijdelijke huis van dienstweigeraars, vluchtelingen, gewonden, evacués, airbornes en onderduikers. Er werden verzetsacties gepland, papieren vervalst en wapendroppings georganiseerd. Mijn grootmoeder, de dochter van Aart en Mina, heeft als tiener alles meegekregen en vaak ook geholpen. Samen met haar reisde ik naar Israël om Bart op te zoeken, de joodse jongen die drie jaar op hun boerderij was ondergedoken. Dit is een onderzoek naar hun herinneringen.

INLEIDING

Kijkend naar haar jeugd, lijkt mijn grootmoeder op het eerste gezicht een boerenmeid genaamd Dirkje die opgroeide in Lunteren, een gereformeerd dorpje op de Veluwe. Bij nadere beschouwing blijkt zij een meisje (elf toen de oorlog begon, zestien toen deze was afgelopen) dat als tiener opgroeide tussen angst en geweld. Als jong (en dus onschuldig ogend) meisje werd zij ingezet om brieven rond te brengen of soldaten 's nachts op de fiets te vervoeren. Toen ik eenmaal doorkreeg dat de verhalen over haar jeugd niet normaal waren, begon ik ook steeds meer in te zien dat deze gebeurtenissen haar veel meer getekend hebben dan ik voorheen dacht. Eigenschappen van haar die ik altijd lastig vond, hadden ineens een oorzaak. Zo veranderde een interesse in mijn familiegeschiedenis in een zoektocht naar mijn oma's trauma.

In 2016 ben ik, één keer samen met mijn grootmoeder en tweemaal alleen, naar Israël afgereisd om Bart te interviewen. Bij mijn aankomst in Israël had ik aanvankelijk als doel alle verhalen vast te leggen voordat dit niet meer mogelijk zou zijn. Bij mijn vertrek acht dagen later, was dit doel verruild voor een diepgaand onderzoek naar de herinneringen van Bart en Dirkje. Wat bleek? Niet alleen de herinneringen, maar ook hun omgang met hun verleden was totaal verschillend. Bij het bestuderen van de relatie tussen trauma en herinnering leken ineens alle puzzelstukjes op hun plek te vallen. De manier waarop Bart en Dirkje praatten, de keuzes in wat ze vertelden, hun gebruik van werkwoordtijden en de

aanwezigheid van fysieke herinneringen, overal vond ik kleine manifestaties van hun trauma. Ik begon mijn grootmoeder beter te begrijpen.

Ik heb lang getwijfeld of ik zo'n persoonlijk onderzoek moest aangaan. Kan ik wel voldoende afstand bewaren? Ga ik dingen vinden over mijn familie die niet fijn zijn? Hoe reageert mijn familie, die niet gewend is over dit soort dingen te praten? Ik besloot het toch te doen. Het bleek namelijk dat mijn bijzondere positie als persoonlijke betrokkene mij eerder verder bracht in het onderzoek dan dat het me tegenwerkte. Ik had toegang tot een schat aan primaire bronnen en kreeg (als achterkleindochter van) mensen te spreken die normaliter niet meer ingingen op verzoeken van onderzoekers. Verder had ik nooit zo maar in Israël een oorlogsoverlevende kunnen interviewen. De spanning tussen een historicus én een onderdeel van het verhaal zijn, was en blijft lastig. Je moet op de juiste momenten de afstand bewaren en op andere momenten gebruik maken van je bijzondere positie. Kleindochter en critica zijn schuurt soms, maar het is het resultaat dat het kan opleveren meer dan waard.

COLLECTIEF GEHEUGEN

Voordat er dieper wordt ingegaan op de herinneringen, is het belangrijk vast te stellen wat een herinnering is. Willem Frijhoff omschrijft een individueel geheugen als een reservoir en een werkplaats. Een herinnering is een proces of het resultaat daarvan.¹ Cultuur speelt hierin een grote rol. Mensen herinneren namelijk niet alleen als individu, maar ook als collectief – instituties, media en musea houden bepaalde herinneringen in leven.² Binnen de theorie van *cultural memory*, in dit onderzoek als uitgangspunt gebruikt, wordt het verleden als een sociale constructie gezien.³ Geschiedenis versus herinneren, vaak gezien als objectief versus subjectief, gaat dus niet op in deze theorie. Geschiedenis is dan niet een spiegel van het verleden (zoals het vaak wordt gepresenteerd), maar het laat juist zien hoe een samenleving in het heden wil zijn. Neem bijvoorbeeld de Nationale Dodenherdenking. Waar voorheen de aandacht uitging naar Nederlandse slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog, is dat later uitgebreid naar alle Nederlandse oorlogsslachtoffers sinds de Tweede Wereldoorlog. Tegenwoordig leeft de discussie of we de herdenking niet nog breder moeten trekken: moeten we niet ook de daders herdenken? Dit is interessant, omdat het meer zegt over hoe men nu over de Tweede Wereldoorlog denkt, dan dat het iets zegt over de gebeurtenis zelf. In 1945 zou niemand er op zijn gekomen om Duitsers te herdenken. Nu ziet men in dat veel Duitsers geen nazi's waren, maar dat hun acties gevormd werden door de oorlogssituatie. Wat dit voorbeeld illustreert is dat het voor een collectief geheugen (hier in de vorm van een herdenking) noodzakelijk is dat de meerderheid zich erin kan herkennen.⁴ Is dat niet zo,

dan wordt het aangepast (zoals bij de Nationale Dodenherdenking) of kan het zelfs verdwijnen uit het collectief geheugen (zoals mogelijk bij Zwarte Piet). Het kan ook zo zijn dat een bepaalde groep een oude herinnering zich opnieuw toe-eigent en dat deze uiteindelijk tot het collectief geheugen gaat behoren.⁵ Een voorbeeld hiervan is het slavernijverleden, dat pas recentelijk is opgenomen in het collectief geheugen van Nederland.

Het collectief geheugen van de Tweede Wereldoorlog in Nederland is ook nog steeds onderhevig aan verandering. Het herinneren van een oorlog kan op twee manieren verlopen: isolatie of normalisatie.⁶ Tot de jaren zestig werd de Tweede Wereldoorlog in de herinneringscultuur geïsoleerd van de geschiedenis van de twintigste eeuw. Vlak na 1945 werd het Nederlandse publieke discours beheerst door grote verhalen: nationalisme, vooruitgang, religieuze- en politieke ideologieën.⁷ De gebeurtenis werd gekoppeld aan de zieke geest van een klein groepje mensen (nazi's), of aan een groep in het algemeen (Duitsers).⁸ In de jaren zestig werd er voor het eerst gepoogd de gebeurtenissen te normaliseren. Zo ziet men de Tweede Wereldoorlog nu meer als een gevolg van de gebeurtenissen die eraan vooraf gingen. Enerzijds was dit lastig, want normalisatie impliceert een soort mede-schuldigheid aan de oorlog, waar isolatie het verhaal vertelde van Nederland als onschuldig slachtoffer met Duitsland als schuldige dader. Anderzijds was dit positief, want zo kwam er eindelijk ruimte voor verhalen die lang waren weggestopt.⁹ Zelfs nu is hierover het laatste woord nog niet gesproken. Waar bijvoorbeeld bij het verzet altijd aandacht lijkt uit te gaan naar de grote heldenverhalen, blijft er voor de nare kanten van het verzet, zoals de ontwikkeling van trauma's, weinig belangstelling. Onderzoek naar de Tweede Wereldoorlog, zoals dit artikel, is dus nog steeds relevant.

DE OORLOGSJAREN

Om de trauma's en herinneringen van Bart en Dirkje te analyseren, is een historische context van de gebeurtenissen op de boerderij noodzakelijk. De bewoners bestonden uit vader Aart, moeder Mina, zoon Evert Florus, dochter Dirkje en dochter Gerritje. Niet lang na het invoeren van de loyaliteitsverklaring werd deze samenstelling uitgebreid met Driekus en zijn gezin. Driekus was Mina's neef en samen met Aart oprichter en leider van Verzetsgroep Lunteren. Andere bewoners volgden, met in het bijzonder twee joodse onderduikers die vanaf 1943 tot het einde van de oorlog op de boerderij verbleven: Bart en Hanna. Bart, schuilnaam Lambert Bouwman en zogenaamd knecht, sliep samen met Driekus in een hutje dat voor hen was gebouwd achterin het weiland. Hanna, schuilnaam Els ten Zeldam en zogenaamd verzorgster van Opoe, kwam aan nadat de boerderij waar zij was ondergedoken was verraden en in brand gestoken. Dat Bart en Hanna broer en zus waren, wisten alleen Aart en Mina.

Naast 'gebruikelijke' verzetsacties zoals het verspreiden van illegale krantjes, onderbrengen van onderduikers en papierversalingen, voerde Verzetsgroep Lunteren twee grote verzetsacties met succes uit. Operatie Pegasus vond plaats op 10 november 1944. Bij deze operatie werden 150 airborne's die na de Slag om Arnhem aan de verkeerde kant van de Rijn terecht waren gekomen, teruggebracht naar hun hoofdmacht.¹⁰ 55 daarvan brachten de dagen voor de operatie door op de boerderij.¹¹ Voor Pegasus II (er bleken nog meer dan 100 airborne's rond te zwerven op de Veluwe), werden twee wapendroppings in samenwerking met de Nederlandse autoriteiten in Londen georganiseerd. De eerste, op 10 november 1944, was zeer succesvol.¹² Dit was waarschijnlijk te danken aan de goede organisatie en het weer: de laaghangende wolken blokkeerden het maanlicht en zorgde ervoor dat de vliegtuigen laag en ongemerkt konden vliegen. De tweede, op 28 december 1944, mislukte volledig.¹³ Het was volle maan, geen bewolking en er waren toevallig Duitsers vlakbij. Bart werd tijdens zijn vluchtpoging opgepakt. Hij werd vastgehouden en gemarteld op de Wormshoef, een gevorderde villa waar de lokale Sicherheitsdienst (de inlichtingendienst van de NSB) zetelde. Hij heeft uiteindelijk kunnen ontsnappen, maar moest nu ergens anders onderduiken. Omdat Aart en Driekus al langer werden verdacht van illegale activiteiten en door de vele huiszoekingen, werden ook zij genooddaakt elders onder te duiken. Na Pegasus II woonden er alleen nog vrouwen op de boerderij.

Na de bevrijding van Lunteren op 16 april 1945 veranderde alles. Dirkje verhuisde met de familie van Bart en Hanna naar Utrecht om daar de HBS te volgen, totdat deze familie in 1947 naar Palestina emigreerde. Aart en Mina bleven wonen op de boerderij, waar zij aan de wederopbouw van de boerderij begonnen. Aart ontving meerdere onderscheidingen: van Prins Bernard, President Eisenhower en Koning George VI. In 1974 werd in Lunteren een straat met zijn naam onthuld. Mina kreeg uiteindelijk ook erkenning voor haar (niet minder belangrijke) verzetsdaden en in 1985 ontving zij namens zichzelf en Aart (die toen al was overleden) *the Righteous Among the Nations*, één van de hoogste Israëliëse onderscheidingen.

De familie vlak na de bevrijding (Dirkje met wit shirt, Bart helemaal rechts)

Iedereen op de boerderij overleefde de oorlog.

ORAL HISTORY

Hoe passen de interviews binnen de theorieën over cultural memory en de historische context? Aan de hand van Selma Leydesdorffs theorie over *oral history* zocht ik naar verklaringen voor het contrast tussen Barts en Dirkjes herinneringen. Leydesdorff definieert oral history als een discipline die zich bezighoudt met de verhouding tussen de 'officiële' geschiedenis en de individuele herinnering.¹⁴ Een voorwaarde van een juiste beoefening van oral history is bronnenkritiek.¹⁵ Bij het houden van een interview, maakt de interviewer namelijk al keuzes in wat er gevraagd wordt, wat er wordt uitgelicht en welke interpretatie eraan wordt verbonden. Dit betekent niet dat het minder objectief is dan een historicus die met traditionele bronnen werkt, ook daar worden talloze keuzes gemaakt. Ten tweede merkt Leydesdorff terecht op dat verhalen van geïnterviewden nooit spontaan komen.¹⁶ Ook zij maken keuzes in wat ze delen. Het gaat bij oral history dus minder om wát er gezegd wordt en meer om hóe het gezegd wordt.

Onderzoek naar het verzet is ingewikkeld vanwege de cruciale rol die herinneringen binnen het verzet speelden. Enerzijds waren herinneringen ontzettend nodig, want schriftelijk bewijs was gevaarlijk en werd waar mogelijk gemeden.¹⁷ Anderzijds was herinneren een groot probleem, niet alleen vanwege de pijn die het met zich mee kon dragen, maar ook omdat sommige herinneringen gevaarlijk waren om te hebben (en wellicht met marteling onthuld konden worden). Veel bronnen over het verzet kunnen dus niet worden bevestigd door geschreven bronnen, simpelweg omdat ze er niet zijn. Historiografie over het verzet leunt hierdoor zwaar op oral history, wat lastig is met een onderwerp waar zo veel pijn en verdriet bij komt kijken. Door de grote emotionele lading zijn herinneringen niet altijd betrouwbaar. Er wordt gelogen over verhalen om onschuldig te lijken, voorvallen worden verdraaid uit angst om personen te kwetsen of gebeurtenissen worden verzwegen uit schaamte- of schuldgevoel. Deze problematische omgang met herinneren kan leiden tot het vormen van een trauma. Leydesdorff spreekt van een trauma als het gaat om 'schokkende gebeurtenissen die het latere leven blijvend beïnvloeden en kunnen leiden tot allerlei vormen van een gedereguleerd gevoelsleven'.¹⁸ Bij de interviews met Bart en Dirkje bleek hun trauma een grote rol te spelen in hun manier van herinneren. De manier hoe beiden spraken over de oorlog bleek vaak inderdaad meer te vertellen, dan wat ze zeiden.

BART

Bart, intussen negentig jaar oud, gaf bij een van de interviews aan een traumatische ervaring te hebben gehad, waarmee hij doelde op zijn

arrestatie. Pas in de jaren negentig heeft hij dit aan zijn vrouw en kinderen verteld, na bij een psycholoog onder behandeling te zijn geweest. Dit zou kunnen worden verklaard vanuit een schaamte- en schuldgevoel de oorlog te hebben overleefd, terwijl anderen niet hetzelfde geluk was gegund (iets wat men vaak ziet bij Holocaust-overlevenden).¹⁹ Barts vrouw Sara heeft als enige van haar hele familie de oorlog overleefd, dus dit zou een verklaring kunnen zijn voor zijn jarenlange zwijgen. Ook de traditie van zwijgen, aangeleerd tijdens de oorlog, kan een rol hebben gespeeld. Bart: 'Nee. Je praatte helemaal niet. Niet alleen wij als joden, maar niemand in Nederland. (...) Je kon echt niemand vertrouwen.' [En na de oorlog?] 'Dan praat je ook niet zo vreselijk veel. In de eerste plaats moet je de oorlog verwerken, in de tweede plaats ga je een nieuwe periode tegemoet. (...) Praten over het verleden doen we veel meer nu, nu we ouder zijn.'

Nadat Bart over de wapendroppings had verteld, vroeg ik of er iemand was opgepakt na de wapendropping. Dirkje antwoordde gehaast 'Nee', maar Bart zei zachtjes: 'Dat is niet waar'. Dit was mij eerst niet opgevallen, maar Bart begon er later zelf (duidelijk met moeite) opnieuw over. Hij vertelde over zijn arrestatie in de nasleep van de mislukte wapendropping, een verhaal dat ik nog niet kende. De Duitsers kwamen er snel achter dat hij besneden en dus joods was. Bart: 'Ze hebben dus gedacht: we hebben geen tijd voor een jood.' Volgens Bart kwam het niet in Duitsers op dat joden ook in het verzet konden zitten. 'Dus hebben ze mij in de kelder gegoooid. In de kelder zaten een paar mensen van de ondergrondse die opgepakt waren en die waren zwaar, zwaar mishandeld. (...) Het was donker in de kelder, maar je hoorde ze kreunen.' Hij weet niet hoe lang hij daar gezeten heeft, het was altijd donker. Het tweede verhoor ging gepaard met meer geweld. Van een trap in zijn kruis moest hij overgeven. 'Je maakt de boel nogal vies, je maakt het ook weer schoon', zei een officier. Hij werd gedwongen zijn braaksel op te likken. Het verhoor werd gestaakt door een bericht en Bart werd door een vrouw naar de gevorderde villa ernaast gebracht. De deur bleek niet op slot en Bart kon uiteindelijk ontsnappen. Via een omweg kwam hij terug op de boerderij met het verhaal dat hij een aantal dagen had moeten onderduiken. Later bleek dat Bart een aantal details had verzwegen, ik denk door verdriet of schaamte. De aantekeningen van een interview met het Holocaust Memorial Museum (1993) vertellen: 'After a couple of days in the basement, he was taken to the guard's room, where he was sexually assaulted. He was put in a closet after the attack. He was taken out, and assaulted again. Then, he was brought to the interrogation room, where he collapsed and didn't talk. The guards were reprimanded and sent out. Baruch was forced to witness the interrogation of another prisoner, which was very cruel.'

Dirkjes reactie op dit verhaal was extra pijnlijk. Tijdens het interviewen bleef ze herhalen dat Bart niet verder hoefde te praten, het verhaal leek haar meer te raken dan Bart. De dag na dit interview nam ze mij apart en zei dat ik te ver was gegaan, ze klonk boos. Ik mocht er van haar niet meer over beginnen. Achteraf bleek dat Bart de interviews niet als pijnlijk had ervaren. In Nederland ontving ik een bericht van zijn neef: 'Bart was immensely joyful with your interaction over the last few weeks. He said it was the first time he was interviewed without it being a painful experience. Well done.' Dirkje bleek echter sceptisch over de waarheid van Barts verhaal. Eenmaal in Nederland vertelde ze: 'Dit had hij me nooit verteld. Toen hij het jou vertelde, toen klapperden mijn oren. Ik kan het mij haast niet voorstellen. Dat je als een joodse jongen daar opgepakt bent en dan nog een kans kreeg om te ontsnappen. Maar het zal wel waar zijn.' Waarom zo sceptisch? 'Ik heb soms het gevoel dat hij ergens er iets bij fantaseert. Ik weet niet of het niet waar is, maar ik vertrouw het soms niet helemaal, omdat hij dat wel eens vaker deed. Maar wat weet ik er nou van.' Het lijkt een soort dwangmatige behoefte te zijn van Dirkje om alles meteen te relativeren. 'Maar het zal wel waar zijn', 'Maar het is allemaal goed gekomen' of 'Wat weet ik er nou van', zijn vaste combinaties die ze gebruikt als ze ergens haar mening over uit. Zo fluit ze zichzelf als het ware terug, zet je zo op het verkeerde spoor en uiteindelijk blijft het onduidelijk wat haar echte mening is.

Verder was er nog iets anders wat mij meteen opviel in Barts huis: de oorlog was duidelijk aanwezig. Overal stonden foto's, de kast was gevuld met Nederlandse boeken over Lunteren en de Tweede Wereldoorlog (terwijl hij al meer dan zeventig jaar in Israël woont) en de weinige voorwerpen van zijn familie die de oorlog hadden overleefd, stonden prominent tentoongesteld. Dit viel mij op omdat dit bij Dirkje het tegenovergestelde is. Zij was met geen enkel boek bekend en de afwezigheid van foto's en spullen werd des te zichtbaarder. Het lijkt het erop dat Dirkje niet dagelijks met (tastbare) herinneringen aan de oorlog wil worden geconfronteerd. Ze stopt deze weg en haalt ze alleen tevoorschijn wanneer zij hiervoor kiest.

DIRKJE

Dirkjes eerste paniekaanval was in 1958. Nachtmerries over de oorlog had ze altijd al, net als het uitblijven van haar menstruatie na de oorlog. Ook stopte ze door overspannenheid (nu zouden we het depressie noemen) met haar studie geneeskunde. Maar deze paniekaanval was anders. 'Ik weet dat ik bij mijn zus op bezoek was en dat ik ineens heel raar werd. Toen ging ik hyperventileren en ik dacht dat ik dood ging. En vanaf dat moment werd dat steeds erger.' In haar herinnering had ze het die dag niet over de oorlog gehad. Ze ging in therapie bij een psychiater, zonder succes: 'Daar geloofde ik niet zo erg in.' Sinds ze had moeten stoppen met haar studie geneeskunde,

lijkt ze (vanuit een soort jaloezie) artsen niet meer te vertrouwen. De eindeloze huilbuien bleven maanden aanhouden, totdat ze deze door yoga onder controle wist te krijgen. Écht praten over de oorlog heeft Dirkje nooit gedaan. Als je het wel met haar over de oorlog probeert te hebben, gaat het via bepaalde regels. Het valt mij op dat ze altijd dezelfde verhalen vertelt, alsof ze uit een bepaald poeltje verhalen vist en zij kiest welke ze aan de haak slaat. Zelfs na een jaar onderzoeken en interviewen, heb ik geen enkel nieuw verhaal gehoord. Bovendien worden ze altijd in dezelfde volgorde en met dezelfde opmerkingen verteld. De enige keer toen het erop leek dat ze haar trauma ging erkennen, floot ze zichzelf weer terug: 'Nou... Die oorlog heeft je toch getekend. In een heleboel opzichten. Maar je moet natuurlijk doorgaan.'

In hoeverre iemand een trauma kan verwerken, ligt ook aan de oorzaak van het trauma. Het helpt bijvoorbeeld bij de verwerking als er een duidelijke schuldige is.²⁰ Bart weet de namen van degenen die hem gemarteld hebben en hij heeft na de oorlog zelfs geholpen bij hun

veroordeling. Bij Dirkje is er geen duidelijke persoon of gebeurtenis aan te wijzen. Het lijkt bij haar meer de alomvattendheid van de oorlog, de angsten en de grote verantwoordelijkheid die zij als tiener heeft moeten dragen die haar getraumatiseerd hebben. De 'schuldigen' zijn wellicht haar ouders, die haar op veel te jonge leeftijd gevaarlijke taken lieten uitvoeren. Dit is geen optie. Iedereen, ook Dirkje, heeft Aart en Mina hiervoor op een veel te hoog voetstuk staan. Dirkje: 'Maar je deed wat je werd verteld. Je deed die dingen. Het hoorde erbij. En natuurlijk leefde ik op de toppen van mijn zenuwen hoor. Ik heb het allemaal opgehoopt. Dat doe ik wel. Altijd flink zijn.' Had het geholpen als ze er bijvoorbeeld tijdens de oorlog met iemand over had kunnen praten? Ze worstelt met het antwoord: 'Ja misschien wel, maar dat... Ja

Bart en Dirkje spelen huwelijksje

misschien wel, dat weet ik niet. Ik zou me altijd... Je doet dat automatisch. Het is niet zo dat je denkt, ik wil flink zijn. Je doet dat.' Dit overlevingsmechanisme zie ik in alles terug bij een vrouw waar je nooit mag klagen.

Ook Dirkjes woordkeuze toont aan dat zij veel dingen nog steeds niet verwerkt heeft. Een goed voorbeeld hiervan is als zij vertelt dat haar broer naar school mocht en zij niet. Dirkje: 'Waarom ik niet? Ik vind het niet eerlijk. Floor mag wel en ik niet. Maar goed, het is allemaal best goed gekomen hoor.' De tegenwoordige tijd ('ik vind', 'Floor mag') spreekt boekdelen, net als de relativering tussendoor ('het is best goed gekomen'). Jaloezie heeft ze voornamelijk jegens haar zusje Ger. 'Ik was altijd jaloers op haar omdat ze zo mooi en vrolijk was. Ik vond mezelf dus oerlelijk. En zij was dus heel mooi en ze was geestig. En ik was heel saai, vond ik. Er was niks goed. Dat zei ik ook tegen mijn moeder: "Ben ik wel een kind van jullie?"'. Toen de oorlog begon was Ger acht jaar. 'Bij haar had ik het gevoel dat ze eigenlijk de hele oorlog onder de tafel in de keuken doorgebracht heeft met de poezen.' Er klinkt jaloezie, zijzelf moest gevaarlijke dingen doen terwijl Ger zorgeloos thuis kind mocht zijn. 'Ger heeft helemaal nergens pech gehad', zegt ze even later. Het feit dat Ger op haar 53ste is overleden aan kanker, lijkt ze hier te zijn vergeten.

De rode draad in Dirkjes verhaal is duidelijk: er heerst grote onvrede over haar leven. De tegenslagen en teleurstellingen hebben bijna allemaal hun wortels in de oorlog. Haar allergrootste tragedie is iets wat zij mij nooit verteld heeft, maar wat ik van anderen heb moeten vernemen: Bart was Dirkjes grote liefde en deze gevoelens waren wederzijds. Mijn oom heeft ooit aan Bart gevraagd waarom hij niet met Dirkje is getrouwd. In zijn jeugd sprak zijn moeder namelijk met warmte en hunkering over ene Bart, maar nooit zo over haar man. Bart schijnt te hebben geantwoord: 'Hoe kon ik het haar ouders aandoen dat, nadat zij mijn leven hadden gered, ik hun dochter mee naar Israël stal?' Daarnaast was Dirkje niet joods, wat waarschijnlijk ook een rol heeft gespeeld. Zo hebben anderen het leven geleid dat zij nooit heeft gekregen. Sara trouwde met Bart, haar zusje had geen oorlogstrauma en haar dochter werd arts. Dirkje blijft worstelen met jaloezieën jegens de mensen die het dichtst bij haar staan. In plaats van haar verleden te erkennen en verwerken, kiest ze voor de 'flink-zijn'-aanpak, met moeizame relaties als gevolg.

CONCLUSIE

Bijna tachtig jaar na de Tweede Wereldoorlog, worstelen Bart en Dirkje op verschillende manieren met hun herinneringen. Bart vertrok naar Palestina waar hij druk was met het stichten van een gezin en het opbouwen van een nieuw land. Voor verdriet was geen ruimte. Zijn schaamte- en schuldgevoel heeft dat waarschijnlijk versterkt. Toen Bart in de jaren negentig is gaan praten met een psycholoog, heeft hij (voor zover mogelijk) geprobeerd zijn

trauma te verwerken. Het feit dat de schuldigen zijn veroordeeld, zal hier aan hebben bijgedragen. Hij lijkt (met kleine uitzonderingen) geen moeite te hebben met de mentale en fysieke herinneringen aan de oorlog. Dirkje maakte een andere ontwikkeling door. Haar trauma is niet terug te leiden naar een specifieke gebeurtenis of persoon, maar naar de alomtvattendheid van angst en gevaar. Het uitte zich in nachtmerries, paniekaanvallen en stoppen met menstrueren. Praten over de oorlog gaat volgens haar regels: het zijn dezelfde verhalen, van nieuwe verhalen wordt ze ongemakkelijk en ze lijkt ze niet te willen geloven, met fysieke herinneringen wordt ze liever niet geconfronteerd en diep ingaan op haar trauma lijkt niet mogelijk. Dit heeft als gevolg dat haar boosheid,

Charlotte en de twee families in Israël

jaloerieën en onzekerheden niet verwerkt zijn en haar in de weg blijven staan. Haar trauma is een soort etterende wond die maar niet wil genezen.

Om terug te komen op mijn bedenkingen die ik in de inleiding uitte over dit onderzoek, wil ik benadrukken dat een dergelijk onderzoek naar je eigen familie kan leiden tot veel inzichten, zowel academisch als persoonlijk. Schrijven over mijn grootmoeder was af en toe lastig, zeker omdat het niet allemaal prettige analyses zijn om te maken. Mijn grootmoeder is een complexe vrouw, maar zij is dat om een reden. Zij heeft als jong meisje taken moeten uitvoeren en angsten moeten doorstaan, waar ik (hopelijk) alleen maar over zal lezen. Het voelt voor mij niet altijd even eerlijk haar trauma te analyseren zonder dat zij hier iets tegenin kan brengen. Zij heeft nooit gevraagd mijn scriptie te lezen, ik denk een bewuste keuze van haar kant. Dit is mijn lot als historicus, maar als kleindochter blijft het wringen.

Graag wil ik dit artikel eindigen met een positieve noot. Ik heb door dit onderzoek niet alleen mijn eigen familie beter leren begrijpen, ik heb ook een tweede familie gevonden. De band die tijdens de oorlog tussen de families van Bart en Dirkje is ontstaan, blijkt transgeneratieel. De dankbaarheid die zijn familie telkens naar mijn oma en mijn familie uit, voelt voor mij onverdiend en is niet in woorden te omschrijven. Ondanks alle verschrikkingen die de oorlog met zich meebracht, lijkt er af en toe een

lichtpuntje te zijn dat alles iets dragelijker maakt. Dit is zo'n lichtpuntje.

Charlotte Klein (25) rondde met deze scriptie haar bachelor geschiedenis af. Momenteel volgt ze in Leiden de master Journalistiek en Nieuwe Media en organiseert ze historische reizen met haar bedrijf ToenToer.

1. Willem Frijhoff, *De Mist van de Geschiedenis: over Herinneringen, Vergeten en het Historisch Geheugen van de Samenleving* (Nijmegen 2011) 70.
2. Astrid Erll en Ansgar Nünning, *A Companion to Cultural Memory Studies*, (Berlijn 2010) 5.
3. Ibidem, 2.
4. Ibidem, 5.
5. Frijhoff, *De Mist van de Geschiedenis*, 20.
6. Frank van Vree, *In de Schaduw van Auschwitz: Herinneringen, Beelden, Geschiedenis* (Groningen 1995) 17.
7. Ibidem, 159.
8. Ibidem, 14.
9. Ibidem, 161.
10. Cees Haverbeek, *Get 'em Out: de voorbereiding, uitvoering, nasleep van de ontsnappingsoperatie Pegasus I en II vanaf oktober 1944 en de daarop volgende maanden in de gemeente Ede en omgeving* (Ede 2008) 15.
11. Ibidem, 117.
12. Th. A. Boeree, *Kroniek van Ede gedurende de bezettingstijd: met grepen uit het leven der partizanen* (Arnhem 1983) 177.
13. Ibidem, 244.
14. Selma Leydesdorff, *De Mensen en de Woorden* (Amsterdam 2004) 9.
15. Ibidem, 12.
16. Ibidem, 19.
17. Coen Hilbrink, *Vogelvrij Verleden: Oud-illegalen na de Oorlog* (Amsterdam 2001) 10.
18. Leydesdorff, *De Mensen en de Woorden*, 103.
19. Ibidem, 122.
20. Ibidem, 109.

COLUMN

Geschiedenis als vak

Tymen Peverelli

Het romantische beeld van de visionaire, solistische wetenschapper die ergens in een leeg zolderkamertje tot baanbrekende inzichten komt, is hardnekkig. Films als *Good Will Hunting* (1997) en *The Imitation Game* (2014) tonen excentrieke en onbegrepen genieën die hun tijd ver vooruit zijn met bepaalde ideeën en ontdekkingen. Dat sociologen en historici dit positivistische wetenschapsbeeld de afgelopen decennia flink ter discussie hebben gesteld, heeft niet kunnen voorkomen dat de academische wereld de meeste erkenning geeft aan briljante enkelingen. Wetenschappelijke prijzen en beurzen worden bijvoorbeeld meestal toegekend aan individuen. Oud-KNAW-voorzitter Robbert Dijkgraaf waarschuwde recent nog voor de groeiende ongelijkheid tussen onderzoekers die dit meritocratische stelsel in de hand werkt. Bovendien denk ik dat dit wetenschapsbeeld niet overeenstemt met de praktijk.

Het dagdagelijkse werk van een historicus is vaak grilliger en banaler dan die traditionele denkbeelden over de wetenschap doen vermoeden. Geschiedenis is uiteindelijk een creatief vak dat veel uren oefening vergt achter computerschermen en voor archiefdozen. In een film kan eindeloos archiefonderzoek makkelijk worden samengevat in een leuke montage, maar bijvoorbeeld voor promovendi, net student-af, kan het structuren en afbakenen van het vierjarige project soms moeilijk zijn. Natuurlijk geeft de onderzoeks- en onderwijspraktijk ook heel veel plezier aan diegene die het mag uitvoeren. Het is – voor iemand, zoals ik, die dat leuk vindt – een geweldig voorrecht om je, in samenwerking met collega's, zo lang te kunnen verdiepen in een onderwerp. Maar de meeste dagen hebben we 'gewoon' een eenentwintigste-eeuwse baan met alle sleur en inspanning die daarbij komen kijken.

Bovendien hangt het werk van een historicus voor een groot deel aan elkaar van toevalligheden. Inspiratie komt, denk ik, niet tot ons via de tussenkomst van een hogere macht of enkel dankzij genetische aanleg, maar is vooral het resultaat van een gelukkige samenloop van omstandigheden. Dat je in een archief die ene bron tegenkomt die je onderzoek in een andere richting stuurt, heb je niet compleet zelf in de hand. Nu wil ik niets

afdoen aan de mogelijkheid van het gevoel om, zoals onder andere Johan Huizinga beweerde, een authentieke relatie met het verleden te hebben. Ik wil enkel zeggen dat inspiratie zich kan voordoen op onverwachte plekken.

Dat ik mijn promotieonderzoek besteed aan de culturele geschiedenis van het nationalisme, is bijvoorbeeld het gevolg van een prachtig toeval. Jaren geleden stond ik op een lome zondagmiddag voor een boekenkast in de kamer van mijn vriendin. Mijn ogen vielen op een boekje over nationalismetheorieën. Het was rond dezelfde tijd dat de opiniepagina's van de kranten werden beheerst door de verhitte debatten over Máxima's uitspraken over de Nederlandse identiteit en het ingewikkelde project van het Nationaal Historisch Museum. (Nu, tien jaar later, zitten we met een minister die beweert dat multiculturele samenlevingen gedoemd zijn te mislukken.) Dat toevallige samengaan van het moment en de maatschappelijke context maakte dat ik door het nationalisme geïntrigeerd raakte en besloot om me de rest van mijn studie met dit onderwerp bezig te houden.

Om die toevallige vondsten wortel te kunnen laten schieten is het voor een student wel heel belangrijk om een veilige en stimulerende omgeving te hebben waar hij of zij dit soort inspiratie kan opdoen. Grote universiteiten hebben iets anoniems en engs. Je hoopt vurig dat je een bekende tegenkomt, wanneer je met honderden andere studenten voor het eerst het poortje van het Oudemanhuis doorloopt op weg naar een college. Het is daarom belangrijk een plaats te hebben voor gezelligheid en inspiratie. Voor mij was *Skript* zo'n plek. Daar heb ik geleerd samen te werken en heb ik mijn historische vakvaardigheden kunnen aanscherpen. Veel meer dan bij dat beeld van die romantische, solistische wetenschapper voel ik mij daarom thuis in een wat meer bescheiden en collectieve visie op de wetenschap.

Tymen Peverelli

ONDERWIJS EN BEURZEN IN ROME

Volg een cursus of doe onderzoek aan het Koninklijk Nederlands Instituut te Rome!

VOOR WIE? Uitblinkende **studenten en jonge onderzoekers** verbonden aan Nederlandse universiteiten

WAT? **12 CURSUSSEN** per jaar op locatie in Rome, waaronder de interdisciplinaire BA-cursus *Roma Caput Mundi*, gespecialiseerde MA-cursussen en bijzondere Masterclasses

STAGES EN TRAINEESHIPS om praktijkervaring op te doen als onderzoeker

BEURZEN voor MA studenten, promovendi en postdocs die onderzoek doen in Rome

STIPENDIA voor afgestudeerden en gepromoveerden die een project voorbereiden

MEER INFO www.knir.it

INTERVIEWS

‘NIET IEDEREEN SCHRIJFT, MAAR IEDEREEN SPREEKT’

Interview met Anika Walke

Boris van Haastrecht

Tijdens de Tweede Wereldoorlog was de Wit-Russische Sovjetrepubliek naar verhouding het zwaarst getroffen land. Naar schatting kwam een kwart van de bevolking, meer dan twee miljoen mensen, om het leven als directe consequentie van oorlog en de nazi-bezetting. Toch kan de geschiedenis van Wit-Rusland doorgaans niet op belangstelling van een groot publiek rekenen. Anika Walke, universitair docent aan Washington University St. Louis heeft pionierswerk verricht met haar oral history van genocide in Wit-Rusland. In 2015 verscheen van haar hand *Pioneers and partisans. An oral history of Nazi genocide in Belorussia* bij Oxford University Press, waarin zij op basis van interviews een genuanceerd beeld geeft van de ervaringen en overlevingsstrategieën van Wit-Russische Joden voor, tijdens en na de Holocaust. Als onderdeel van een nieuw project is Walke nu weer bezig met interviews afnemen van overlevenden van de Tweede Wereldoorlog in Wit-Rusland: 'Nu het nog kan, moeten we zoveel mogelijk getuigenissen verzamelen.'

Wit-Rusland is een gesloten land. Sinds 1994 is Aleksandr Loekasjenko onafgebroken aan de macht als president. De staatsmedia controleren de informatie die beschikbaar is voor Wit-Russen. De staat bepaalt ook hoe de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog gepresenteerd wordt aan burgers. Enerzijds vormt de Tweede Wereldoorlog een fundamenteel onderdeel van de Wit-Russische identiteit: er zijn vele oorlogsmonumenten en musea. Langs alle snelwegen, in dorpen en in steden staan tanks opgesteld die herinneren aan de oorlog. Anderzijds is het officiële beeld van de Tweede Wereldoorlog rigide: heldenverering staat centraal, de Wit-Russische burgers en Sovjetsoldaten worden als een gesloten front gepresenteerd dat samen de nazi's versloeg. Aandacht voor interne verdeeldheid langs etnische lijnen, burgerslachtoffers, collaboratie en seksueel geweld is er niet. Om deze redenen is er zowel binnen als buiten Wit-Rusland tamelijk weinig bekend over het leven van gewone mensen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Verandering in deze situatie begint bij het luisteren naar de overlevenden van deze oorlog, zodat hun verhalen niet verloren gaan met hun dood.

Walke's onderzoek is sterk beïnvloed door haar persoonlijke achtergrond. 'Ik werd geboren in de DDR, daar leerde ik Russisch.' In haar latere onderzoek zou dit van pas komen tijdens interviews. 'Voor de mensen die ik in de voormalige Sovjet-Unie ontmoette was het belangrijk dat ik uit Oost-Duitsland kwam, ik wist wat het betekende om onder het socialisme te leven.' Walke kwam eind jaren negentig voor het eerst in Rusland voor een talencursus en besloot vervolgens in 2000 een jaar in Sint-Petersburg te studeren. Toentertijd was zij al geïnteresseerd in de Tweede Wereldoorlog en de nasleep daarvan. In Sint-Petersburg kwam Walke voor het eerst in contact met Wit-Russische Holocaust overlevenden. Overlevenden van dwangarbeid en de ghetto's tijdens de nazi-bezetting ontvingen op dat moment voor het eerst van Duitsland herstelbetalingen. 'Ik wilde weten wat mensen er van vonden dat dit pas zo laat, en voor veel anderen die al overleden waren te laat, gebeurde. Ik hielp mensen met het invullen van formulieren voor het aanvragen van schadeloosstellingen. Zo leerde ik dat hoewel er veel onderzoek naar de Tweede Wereldoorlog is gedaan, we nog steeds maar weinig weten over de overlevenden van de Holocaust in Oost-Europa en de voormalige Sovjet-Unie. Daarom begon ik mensen te interviewen.'

De meeste mensen die Walke in Sint-Petersburg ontmoette via de organisatie voor overlevenden kwamen oorspronkelijk uit het gebied dat nu Wit-Rusland is. Voor de Tweede Wereldoorlog woonden er bijna een miljoen Joden in de Wit-Russische Sovjetrepubliek. Tussen 1791 en 1917 waren Joden in tsaristisch Rusland verplicht binnen de grenzen van het zogenaamde paalgebied te wonen. Dit gebied omvatte grote delen van het huidige Polen, Litouwen, Wit-Rusland, Oekraïne en Moldavië. Na de Februarirevolutie werd het paalgebied in maart 1917 opgeheven door de Voorlopige Regering van Rusland. Een aanzienlijk aantal Joden vestigde zich vervolgens in Sint-Petersburg. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden naar schatting 800.000 Joden in Wit-Rusland vermoord. De overlevenden, een groep van ongeveer 90.000 mensen, hadden in veel gevallen vrijwel hun volledige familie verloren. Familiebanden met bijvoorbeeld een oom of tante in het verre Sint-Petersburg, waar inmiddels een relatief grote Joodse gemeenschap leefde, maakten het voor sommige overlevenden mogelijk daar een nieuw bestaan op te bouwen. Walke beschouwt dit als een vorm van 'gedwongen migratie', vaak van kinderen die nog niet oud genoeg waren om voor zichzelf te zorgen. Deze kinderen, inmiddels bejaard, waren de eersten die zij in Sint-Petersburg interviewde.

Walke is geïnteresseerd in de vraag 'wat het betekent om een gemeenschap of maatschappij opnieuw op te bouwen na afloop van een genocide.' Oral history bleek voor haar een bruikbare benadering om deze

vraag te beantwoorden. Sinds haar eerste jaar in Rusland in 2000 is zij vaak teruggekeerd en vanaf 2002 bezocht zij ook vele malen Wit-Rusland. In 2007 verhuisde zij naar de Verenigde Staten om haar

Anika Walke

onderzoek daar voort te zetten. Inmiddels heeft Walke veel ervaring op het gebied van oral history en is zij in een goede positie om te reflecteren op de omstandigheden die een goed oral history interview mogelijk maken. Daarnaast weet zij inmiddels veel van de verschillen in herinneringscultuur tussen West-Europa en Oost-Europa, en tussen Rusland en Wit-Rusland.

Jong en met weinig ervaring gooide zij zichzelf in Sint-Petersburg meteen in het diepe. Walke koos voor biografische interviews, een volledig open benadering om de levensgeschiedenis van iemand op te tekenen. 'Ik begon met de vraag "vertel me over uw leven" en stelde van daaruit vervolgvragen.' Een vertrouwensband was hierbij belangrijk. Wat haar hielp was dat zij al actief was in de lokale gemeenschap en nog jong was, 'de geïnterviewden beschouwden mij soms als een kleindochter'. Walke bracht vaak een hele dag met hen door, en hielp naast de interviews bijvoorbeeld ook met tuinieren of schoonmaakwerk in huis. Desondanks werd zij verrast door de openheid van de mensen die zij benaderde; 'zij waren meer dan bereid om te spreken. Deels was dat omdat zij oud waren, en hun kennis wilden doorgeven voordat zij zouden overlijden. Deels was dat ook omdat niemand eerder hen gevraagd had naar hun geschiedenis. Een terugkerend thema was dat zij zeiden mij meer te vertellen over hun eigen verleden dan zij ooit hun burens of kinderen hadden toevertrouwd.'

'Vervolginterviews en duurzame relaties met geïnterviewden waren ook nuttig. Het toonde hen dat ik oprecht geïnteresseerd was in hun verhalen, en soms kwamen dan onderwerpen aan de orde die tijdens het eerste interview niet ter sprake kwamen, zoals seksueel geweld.' Dat seksueel geweld een gevoelig onderwerp bleek, heeft enerzijds te maken met een wens tot het beschermen van de heldhaftige reputatie van het Russische leger en de partizanen. Anderzijds heeft dit volgens Walke te maken met het feit dat seksueel geweld niet uitsluitend

tot het verleden behoort, maar nog steeds een groot maatschappelijk probleem is waar moeilijk openlijk over gesproken kan worden in de gebieden van de voormalige Sovjet-Unie. Walke kreeg door haar werkwijze veel 'zeer gedetailleerde verhalen' te horen. Zij werkte weliswaar met een lijst van onderwerpen waarin zij geïnteresseerd was en die direct met de Tweede Wereldoorlog te maken hadden, maar merkte gaandeweg dat zij ook meer wilde leren over de context, en begon meer vragen over de jaren dertig en de naoorlogse periode te stellen.

Toen Walke in 2002 voor het eerst interviews in Wit-Rusland ondernam, verschilde de context van Sint-Petersburg. De laatstgenoemde stad 'is veel sterker verwesterd en kosmopolitischer dan Minsk, of zelfs Moskou. In Minsk was het moeilijker om connecties te maken met mensen. In Wit-Rusland kreeg ik het gevoel terug in de tijd te gaan naar Oost-Duitsland: het straatbeeld was georganiseerd, schoon, maar mensen gingen hun eigen weg en keken elkaar niet aan.' Desondanks vond zij ook in Wit-Rusland veel mensen bereid om te spreken over het verleden. Ze kreeg haar eerste contacten via de overlevendenorganisatie waarvoor zij in Sint-Petersburg al actief was geweest. Hoewel zij hier minder tijd had dan in Sint-Petersburg, was de bereidheid en openheid om te spreken uiteindelijk vergelijkbaar. In Minsk hielp ze vervolgens met het oprichten van de History Workshop, een organisatie gericht op educatie over, en herinnering aan de Holocaust, gevestigd op de plaats van het voormalige ghetto van Minsk.

Walke wil mensen in de eerste plaats interviewen als 'experts van hun eigen leven. Natuurlijk gaat het mij er ook om hoe zij zichzelf plaatsen in een bredere context. Maar zij zijn geen experts op het gebied van Stalin, wel op het gebied van hun eigen ervaringen.' De manier waarop geïnterviewden spreken hangt vaak sterk samen met hun beroepsverleden. 'Bijvoorbeeld leraren en mensen die in leidinggevende posities hadden gewerkt hadden minder aansporing nodig om gebeurtenissen te verklaren of uit te weiden. Ook spraken zij eerder over het "grotere geheel", zaken die niet direct hun eigen leven raakten.' Mensen die een beroepsachtergrond met een lagere sociale status hadden, spraken juist eerder over details uit hun persoonlijk leven.

Zelf probeert Walke bij een groter historisch narratief aan te sluiten door naast haar eigen interviews ook archiefonderzoek te verrichten, wetenschappelijke literatuur te bestuderen en andere bronnen te onderzoeken, zoals dagboeken en interviews die in het verleden door de Sovjetstaat zijn verricht. Meer aandacht voor dit verleden is belangrijk, omdat er ten tijde van de Koude Oorlog vanuit West-Europa en de Verenigde Staten weinig ruimte was om slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog in de Sovjet-Unie te herdenken. Dit leidde tot een vertekend beeld van de

Holocaust, 'mensen denken in de eerste plaats aan concentratiekampen in Polen en vernietiging van mensen op industriële schaal. In grote delen van Oost-Europa, waaronder Wit-Rusland, nam de Holocaust een veel directer en persoonlijker vorm aan.' De 'Holocaust door kogels' in Oost-Europa was zichtbaar voor de hele bevolking en vond niet plaats op afgelegen locaties, maar openlijk in of vlakbij dorpen en steden.

Een gevoelig thema in alle Oost-Europese voormalige Sovjetrepublieken is collaboratie door de lokale bevolking. Collaboratie was in Wit-Rusland essentieel voor de nazi's om hun vernietigingswerk te doen, omdat de nazi's informanten nodig hadden. Nadat de meeste Joden waren verdwenen, intensiverde de nazi-terreur tegen andere bevolkingsgroepen zich. 'De moord op de Joden was in bepaalde zin een voorafspiegeling van later grootschalig geweld tegen de burgerbevolking van Wit-Rusland.' In de strijd tegen vermeende en echte partizanen vernietigden de nazi's honderden dorpen inclusief hun bewoners. Het bekendste voorbeeld hiervan is Khatyn. Op 22 maart 1943 werden de bewoners van dit dorp volgens een beproefde methode samengedreven in een schuur. De deuren werden geblokkeerd en het dak met stro bedekt waarna het gebouw in brand werd gestoken. Mensen die aan het vuur probeerden te ontsnappen werden door machinevuur gedood. Tegenwoordig is Khatyn de belangrijkste herdenkingsplaats voor slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog in Wit-Rusland.

Khatyn is ook één van de plaatsen die Walke voor haar huidige onderzoek bestudeert. 'Ik probeer geografie meer in mijn onderzoek te betrekken, om een manier te vinden om over plaats en ruimte te denken. Wat voor impact heeft genocide op een locatie? Ik probeer ook digitale technologie hierbij te gebruiken, er is nu bijvoorbeeld een GIS (Geographic Information System)-project om ghetto's en concentratiekampen in de voormalige Sovjet-Unie in kaart te brengen.' De officiële herinneringscultuur in Wit-Rusland, zoals die in door de staat gefinancierde monumenten en musea naar voren komt, viert de overwinning en verheerlijkt de heldenmoed van Sovjetsoldaten tegenover de wreedheid van de nazi's. Er is echter weinig ruimte voor herdenking van burgerslachtoffers of specifieke groepen slachtoffers, zoals de Joden. 'Tot nu toe bestaat er bijvoorbeeld geen officieel Holocaust monument. Dat zou moeten veranderen. Khatyn is uitzonderlijk in het opzicht dat het als enig officieel monument specifiek burgerslachtoffers herdenkt, al worden Joodse slachtoffers niet expliciet benoemd. Toch speelt het een verbindende rol: veel Wit-Russen bezoeken het monument.' Meer algemeen geldt volgens Walke dat plaatsen waar grootschalig geweld plaatsvond een verenigende functie kunnen hebben 'de *killing fields* zijn hetzelfde, het doet dan niet ter zake of iemand Joods was of niet.'

Walke probeert in haar onderzoek een brug te slaan tussen de thema's 'vernietiging en overleving', maar denkt niet dat er lessen te trekken zijn uit geweld. 'We kunnen leren hoe mensen overleefden in extreem gewelddadige omstandigheden en welke waarden een bijdrage kunnen leveren aan het behoud van bepaalde instituties. In *Pioneers and Partisans* laat ik zien dat huishoudelijke arbeid en emotionele ondersteuning van anderen belangrijke elementen in overlevingsstrategieën van gewone burgers en kinderen waren. Maar ik denk niet dat het geweld en de destructie zelf op enige manier leerzaam zijn.'

De intensieve studie van genocide kan zwaar zijn, zeker in het geval van onderzoek waar persoonlijke interviews met overlevenden aan te pas komen. Walke gelooft niet in een strikte scheiding tussen professioneel werk, persoonlijke betrokkenheid en vrije tijd: 'Je moet bij dit type onderzoek emotioneel betrokken zijn, op het moment dat je emotioneel onaangedaan blijft door wat mensen je vertellen, bevindt je je mentaal op een ongezonde plek.' Desondanks is het belangrijk een bepaald evenwicht te vinden tussen werk en andere zaken die belangrijk zijn in het leven. 'De eerste jaren dat ik deze interviews verrichtte, deed ik vaak niets anders: ik werkte met overlevenden, interviewde hen, ging naar huis om de interviews te transcriberen en deed letterlijk dagen achter elkaar geen oog dicht omdat het werk af moest. Maar dat is niet gezond, ik ben er in de loop der tijd beter voor mijzelf gaan zorgen. Als je in het buitenland interviews verricht mis je een vertrouwde omgeving, dus juist dan zijn stabiele relaties en mensen om mee te praten buiten het werk zelf belangrijk.'

Walke heeft in de afgelopen decennia gezien hoe Wit-Rusland verandert, in positieve en negatieve zin. 'In de jaren negentig was er een openheid die nu verdwenen is. Allerlei organisaties maakten onderwerpen bespreekbaar die voorheen onbespreekbaar waren.' Deze publieke sfeer is inmiddels sterk onderdrukt door de Wit-Russische staat. Dat betekent dat mensen met progressieve liberale waarden over democratie en mensenrechten meer geïsoleerd zijn. Zij vormen een subgroep die alleen met elkaar in gesprek is, maar niet met de rest van de bevolking in contact staat.' Een goede illustratie daarvan is Svetlana Aleksijevitsj. Deze Wit-Russische journalist en schrijfster won in 2015 de Nobelprijs voor de Literatuur, waardoor Wit-Rusland plotseling op internationale belangstelling mocht rekenen. In verschillende landen verschenen nieuwe vertalingen van haar werk, waarin zij vaak oral history interviews met Wit-Russen centraal stelt. 'Maar', zegt Walke, 'in Wit-Rusland vierde niemand feest. Zij wordt daar niet als Wit-Russisch gezien en er is veel afgunst, omdat zij vrijheden en mogelijkheden heeft om te reizen die voor de meeste Wit-Russen buiten bereik blijven. Aleksijevitsj heeft in Wit-Rusland niet de status van een

publiek intellectueel die een interne discussie over het verleden kan losmaken.' Juist een openbare discussie in Wit-Rusland zelf is belangrijk, opdat het verleden niet slechts een onderwerp blijft waar buitenlandse beroepshistorici en een kleine kring van geïnteresseerden mee bezig is.

Wat betreft dit laatste punt is er hoop. De infrastructuur voor historisch onderzoek is nu beter ontwikkeld, onder andere met de eerder genoemde History Workshop in Minsk. Wit-Russen willen dat er aandacht is voor de Tweede Wereldoorlog. Walke heeft tijdens haar onderzoek nooit te maken gehad met tegenwerking door de staat. Meer onderzoek zou kunnen leiden tot een narratief waarin de nazi-genocide op de Joden in Wit-Rusland tijdens de Tweede Wereldoorlog een geïntegreerd onderdeel is van de Holocaust, en waarin ook aandacht is voor de unieke aspecten van de Wit-Russische oorlogservaringen: de fysieke nabijheid en zichtbaarheid van massamoord en de grootschalige terreur tegen de burgerbevolking. Deze geschiedenis is nog niet voltooid. Wanneer Walke nu de locaties bezoekt in Wit-Rusland waar massa-executies plaatsvonden is daar meestal niets wat aan het verleden herinnert. Het contrast tussen natuurlijke schoonheid van de landelijke omgeving waar berkenbomen te midden van hoog gras groeien en de gewelddadigheden die daar plaatsvonden blijft schokkend. In de afgelegen dorpen van Wit-Rusland heerst 'een diep gevoel van verlatenheid. Maar ik word altijd weer verrast door de openheid en eerlijkheid waarmee mensen bereid zijn over zichzelf en het verleden te spreken.'

ORAL HISTORY ALS SOCIAAL ACTIVISME

Interview met promovenda Grace Leksana

Boris van Haastrecht

Het afgelegen dorpje in Zuid-Malang op Oost-Java heeft een bewogen geschiedenis. De voormalige plantage herinnert aan de koloniale overheersing. Een monument ter ere van de overwinning op de 'communisten' in 1965 vormt een permanente herinnering aan gewelddadige onderdrukking door de staat. Sommige dorpelingen, alleen of in gezinsverband, katholiek of moslim, bezoeken een onopvallende plaats gelegen tussen een bos en een suikerrietveld, waar een enkele steen een massagraf aanduidt. Over het verleden wordt niet vaak openlijk gepraat, maar allerlei mystieke verhalen doen de ronde waarin geheimzinnige krachten worden toegekend aan de doden. Grace Leksana's promotieonderzoek is een multidisciplinaire microgeschiedenis van dit dorp op basis van archiefonderzoek en oral history. Leksana is niet alleen geïnteresseerd in de reconstructie van de geschiedenis zelf, maar ook in verschuivingen in de herinneringscultuur door de tijd heen: 'hoe geschiedenis het leven van mensen *nu* beïnvloedt.'

Leksana kwam via een omweg bij historisch onderzoek terecht. Na een bachelor psychologie en een master ontwikkelingsstudies aan het International Institute of Social Studies in Den Haag keerde zij terug naar Indonesië. Daar ging zij aan de slag voor het Indonesisch Instituut voor Sociale Geschiedenis met een, mede door internationale ngo's gefinancierd, educatieproject om waarden als democratie en tolerantie te bevorderen. 'Traditioneel geschiedenisonderwijs is gericht op het memoriseren van een tekstboek. Of leerlingen kritisch naar de geschiedenis leren kijken, hangt daarom af van de docenten.' Het educatieproject resulteerde in een *graphic biographical novel* van belangrijke emancipatoire personen uit de Indonesische geschiedenis, dat buiten het vaste curriculum aangeboden werd. Een dergelijk project heeft een inherent oppositioneel aspect, omdat het buiten directe staatscontrole valt. Daarom moesten te controversiële thema's zoals de massamoorden uit 1965 vermeden worden. In dat jaar werden in militaire campagnes honderdduizenden vermeende communisten vermoord door het leger en religieuze (islamitische en katholieke) organisaties. Generaal Suharto nam in deze periode de macht

over van president Sukarno, en luidde het 'Nieuwe Orde' regime in.

Nog woonachtig in Oost-Java kwam Leksana in 2015 een vacature voor een promotieonderzoek over de herinnering aan de massamoorden van 1965 op het spoor, aangeboden door een samenwerkingsverband van het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde en de Universiteit Leiden. Het onderzoek zou zich richten op geschiedenis en verschuivingen in herinneringscultuur onder invloed van verschillende politieke transities. 'Ik wist dat ik dit onderzoek wilde doen, en ik wist dat dit in Indonesië niet kon, dus ik greep deze kans en verhuisde naar Nederland.' Leksana gebruikte Nederlandse archieven als bron voor de koloniale geschiedenis, vond veel bruikbare informatie over militaire operaties in Indonesische archieven en interviewde vele mensen in het dorp in Zuid-Malang. Om de geïnterviewden te beschermen citeert Leksana hen anoniem, en houdt zij voorlopig ook de naam van het betreffende dorp geheim om ethische redenen. 'Ik had al veel over dit dorp gehoord: dat het zwaar getroffen was tijdens het anticommunistische geweld, dat het overwegend katholiek was, omdat mensen zich gedwongen zagen zich te bekeren om te voorkomen als atheïst of communist vermoord te worden.'

In de historiografie is de mate van betrokkenheid van het centraal gezag bij grootschalig geweld een omstreden kwestie. 'De staat probeerde het geweld van 1965 af te doen als een kwestie tussen burgers, buiten het centraal gezag om. Maar dat idee van ontkenning van verantwoordelijkheid kunnen we nu veranderen.' De combinatie van verschillende typen bronnen door Leksana bleek hier zeer vruchtbaar. 'Als een document uit het militaire archief de woorden "een aantal dorpelingen is in veiligheid gebracht" gebruikt, dan blijkt uit mijn interviews dat dit eigenlijk "detentie en moord op afgelegen locatie" betekent.' Leksana's onderzoek heeft antropologische aspecten en heeft de vorm van een microgeschiedenis. De gebeurtenissen van 1965 nemen in dat kader een centrale plaats in, tegen de achtergrond van de transitie van de koloniale orde naar postkoloniaal bestuur. Haar onderzoek schenkt ook aandacht aan de steeds veranderende betekenis die de dorpelingen toekennen aan de twee transities. Hoe meer tijd Leksana in het dorp in Zuid-Malang doorbracht, hoe meer contrasten zichtbaar werden. 'Er is een minder sterke dichotomie tussen daders en slachtoffers dan ik aanvankelijk dacht, omdat sommige daders onder de Nieuwe Orde ook onderdrukt werden.' Ook wijdt Leksana een hoofdstuk aan de verschillen tussen opeenvolgende generaties. 'Er is

Grace Leksana

meer openheid sinds 1998', het jaar dat Suharto ten val kwam. 'Kinderen op school komen nu met de verhalen van hun eigen familiegeschiedenis.'

Het meest indrukwekkende aspect van haar ervaringen tijdens haar onderzoek in Zuid-Malang, vindt Leksana het concept stilte. De dorpelingen praten onderling niet over het vroegere geweld, maar 'iedereen weet wie waar stond op het moment dat het erom ging. Ook als zaken niet uitgesproken worden, kun je aan gedrag zien dat dit verleden meespeelt in de interactie, bijvoorbeeld bij de zorg voor monumenten. In de historiografie is er het idee van "gedwongen stilte", en kinderen zeggen dat hun ouders niet over de gebeurtenissen uit het verleden praten, maar desondanks weet iedereen er alles van af.' Op sommige momenten kwam Leksana ook een verbazingwekkende openhartigheid tegen. 'Natuurlijk speelt mee dat ik een buitenstaander en een vrouw ben, dus niet gevaarlijk. Maar mensen begonnen soms uit zichzelf over de massamoorden te praten. Het is een afgelegen dorp. Zij hadden niet via de staatsmedia geleerd dat zij geacht werden dit alles geheim te houden.' Het dorp kent naast het officiële overwinningsmonument op de communisten ook twee gedenkplaatsen voor de slachtoffers van het geweld. Eén massagraf bevindt zich in een hoek van de reguliere begraafplaats, het andere massagraf op enige afstand in het bos. Familieleden bezoeken deze onofficiële gedenkplaatsen, en sommige dorpelingen bidden er omdat zij bijzondere kracht toekennen aan deze locaties.

'Het eerste boek over 1965 op basis van oral history in Indonesië werd in 2003 gepubliceerd. Vervolgens werd oral history meer dan geschiedschrijving alleen: het is een sociale beweging, omdat het buiten de staatscontrole valt en een wijze is om mensenrechtenkwesties aan de kaak te stellen.' Op deze wijze kan historisch onderzoek activistisch en subversief werk zijn. 'Je kunt van de geschiedenis leren' meent Leksana. Goede geschiedschrijving staat open voor kritiek en vernieuwend onderzoek. De cultuur van straffeloosheid voor misdaden uit het verleden hangt samen met een gebrek aan onderzoek naar dat verleden. Op termijn hoopt Leksana dat Indonesië verantwoordelijkheid voor het eigen verleden zal nemen. Voorlopig lijkt daar echter weinig uitzicht op te zijn, 'het zal de komende jaren een moeilijke strijd blijven om tot officiële erkenning van grootschalig geweld door de staat te komen.'

RECENSIES

THORBECKE TOT LEVEN GEWEKT

Remieg Aerts, *Thorbecke wil het. Biografie van een staatsman*, Prometheus, 2017; ISBN 9789035144798; hardcover; 885 pagina's; € 49,99.

Het mag opmerkelijk heten dat pas nu een wetenschappelijke biografie van Nederlands grootste staatsman verschijnt. Eerder hebben diverse auteurs wel deelaspecten van Johan Rudolph Thorbeckes leven (1798-1872) bestudeerd, maar Remieg Aerts' *Thorbecke wil het* is het meest volledig. De voortdurende publieke en wetenschappelijke belangstelling voor Thorbecke, in combinatie met het overvloedige archief dat Thorbecke zelf naliet (de wetenschappelijke bronuitgave van zijn correspondentie duurde van 1955 tot 2002) zijn een zegen en een vloek: er is veel bronmateriaal beschikbaar, maar is het nog mogelijk een nieuw verhaal over Thorbecke te vertellen? Aerts stelt zich ten doel de lezer opnieuw kennis te laten nemen van 'wie [Thorbecke] was, wat hij wilde en wat hij voor het heden wellicht nog betekent' (p. 12). Afgezien van een korte beschouwing over de aard van het genre 'biografie' in het algemeen, ontbreekt een bespreking van de theoretische basis voor het onderzoek. Dit lijkt een poging afstand te scheppen tot de meer ideologisch gekleurde stu-

dies naar Thorbecke, die tot na de Tweede Wereldoorlog verschenen. Hierdoor gaat Aerts nauwelijks expliciet in op het debat over de betekenis van Thorbecke, en een bespreking van de historiografie stelt hij uit tot het einde van het boek.

Het gevolg van deze keuzes is dat de lezer relatief veel vrijheid krijgt zich een eigen interpretatie te vormen van de plaats van Thorbecke in de Nederlandse politieke geschiedenis, omdat Aerts' verteltrant geen dwingend karakter heeft. Tegelijkertijd velt Aerts wel duidelijke oordelen over de vorming en het karakter van Thorbecke. Dit blijkt uit de relatieve aandacht die hij schenkt aan de verschillende fases van Thorbeckes leven, waarbij zijn betrokkenheid bij de grondwetgeving in 1848 slechts één episode wordt, en niet per se de belangrijkste. Veel aandacht gaat uit naar de jeugd en intellectuele vorming van Thorbecke. Johan Rudolph was het levensproject van zijn vader Frederik. Al op zeer jonge leeftijd werd hem een zeer strakke onderwijsdiscipline opgelegd: 'lessen van maandagochtend tot zaterdagmiddag, elke dag vanaf zes uur in de morgen tot acht uur 's avonds' (p. 31). Frederiks liefdevolle, maar obsessieve relatie met Johan Rudolf maakte duidelijk dat de zoon ten koste van alles moest slagen waar de vader gefaald had. Een ijzeren wilskracht, die Johan Rudolf

Thorbecke zijn hele leven zou behouden, hield hem op de been. Hij wist dat 'ik, wanneer ik slechts wil, alles kan doen, hoe onmogelijk het op den eersten opslag ook moge voorkomen' (p. 44). Zijn wilskracht was gebonden aan een rotsvast en zeer persoonlijk geloof in God en een weerzien met zijn dierbaren in het hiernamaals.

Succesvol werd Thorbecke met deze formule wel, gelukkig in eerste instantie niet. Van grote invloed waren zijn 'Duitse jaren', van 1820 tot 1824. Thorbecke, al gepromoveerd in Leiden als classicus, kon zich nu in relatieve vrijheid bezighouden met de Duitse filosofie en zijn eigen levensvragen. Platoonse ideeën en het Duits filosofisch idealisme smeedden zich in zijn hoofd aaneen tot een coherent geheel dat het levensbeschouwelijke uitgangspunt vormde voor de rest van zijn leven. Volgens Aerts ontwikkelde hij zich na 1825 'in zijn denken en fundamentele overtuigingen niet verder' (p. 681). Thorbeckes veelzijdige werk als classicus, filosoof en (rechts)historicus leidde hem uiteindelijk naar de politiek. Zijn identiteitsvorming als politiek geëngageerde liberaal had een lange aanloop, maar in de loop van de jaren dertig en veertig vielen alle onderdelen van zijn leven op de juiste plaats. In 1836 trouwde hij met de Duitse Adelheid Solger, het begin van een bijzonder gelukkig huwelijk en een rijk gezinsleven. Hij had een vaste aan-

stelling als hoogleraar in Leiden, genoot steeds meer aanzien in het land en onder zijn studenten, had meer werklust dan ooit, en was sterker overtuigd van zijn eigen gelijk dan ooit.

Vanaf de jaren veertig tot aan zijn dood in 1872 was Thorbecke de toonaangevende politicus in Nederland. In deze politieke carrière was koppigheid, ondersteund door zijn aan alwetendheid grenzende kennis, misschien wel Thorbeckes grootste politieke kracht en zwakte. Gedreven door zijn competitieve instelling wilde hij niet slechts de instemming van zijn mede- en tegenstanders, maar eiste volledige overgave: iedereen moest buigen voor zijn ijzeren wil. Deze karaktertrek kwam van pas bij het overwinnen van politieke weerstand, maar leverde hem ook onnodig nieuwe tegenstanders op en vervreemde soms vrienden binnen en buiten de politiek. De mooie beschrijving van de harde confrontaties met koning Willem III tonen Thorbeckes kracht als principiële verdediger van de Grondwet. Zijn bazigheid voorkwam echter hechtere liberale politieke organisatie en liet geen ruimte voor een liberale opvolger van een jongere generatie. Sommige liberalen van deze nieuwe generatie wachtten heimelijk op de dood van Thorbecke, opdat politieke vernieuwing mogelijk werd.

Aerts' zorgvuldige analyse

van Thorbeckes politieke loopbaan levert geen radicaal nieuwe inzichten op, maar vestigt wel de aandacht op eerder onderbelichte prestaties zoals de infrastructuurele projecten van Thorbeckes tweede kabinet. Maar ook op zijn tekortkomingen zoals zijn (ongegronde) wantrouwen tegenover politieke medestanders, zijn 'bijna autistische' neigingen en toenevende grootheidswaan richting het einde van zijn leven. Deze biografie is geen levenloos monument. Met zijn dynamische, heldere schrijfstijl wekt Aerts niet alleen Thorbecke zelf, maar ook zijn hele wereld weer tot leven. De voortdurende contextualisering van Thorbeckes handelingen duidt onnadrukkelijk op de enorme achtergrondkennis van Aerts die de grondslag van dit project vormt. Daarmee is dit boek een uitmuntende prestatie.

Boris van Haastrecht volgt de onderzoeksmaster Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en is redacteur van Skript.

BLIJF KALM, DRINK DOOR

Christel Lane, *From Taverns to Gastropubs. Food, Drink, and Sociality in England*, Oxford University Press, 2018; ISBN 978-0-19-882618-7; hardcover; 240 pagina's; €33,-.

Misschien is de Brexit niet het grootste probleem in het Verenigd Koninkrijk, maar is dat eerder het vermeende uitsterven van de pub. Voor Christel Lane reden om het Britse instituut te onderzoeken, zoals ze in de inleiding schrijft. In *From Taverns to Gastropubs* betoogt de sociologe (verbonden aan de universiteit van Oxford) dat van een verdwijning geen sprake is. Eerder stelt zij dat Britten zich niet druk hoeven te maken, want het Britse equivalent van de bruine kroeg is de laatste jaren getransformeerd in een gastropub. Een horeca-aangelegenheid waar nog steeds in ongedwongen sfeer drank genuttigd kan worden, maar ook van voedsel van gastronomische kwaliteit genoten kan worden.

Lane komt tot die conclusie nadat ze een historisch en sociologisch onderzoek uitvoerde. Het boek is dus ook in tweeën opgedeeld. In het eerste deel beschrijft ze de historische ontwikkeling van de pub (en zijn aanverwanten, de taveerne en inn) en in het tweede deel volgt een sociologische studie naar de identiteit, de opkomst en de plaats van de (gastro)pub in de Britse samenleving in de eenentwintigste eeuw. Die tweedeling maakt van het boek een voorbeeld van interdisciplinariteit, maar geen succesvolle. De beide delen vertonen overlap in thematiek en ze trekt parallellen tussen historische en hedendaagse ontwikke-

lingen, maar het ene deel hoeft niet gelezen te worden om het andere beter te begrijpen. Een interdisciplinaire studie zou dat moeten vermijden, de lezer moet namelijk aangespoord worden beide te lezen en daarvan te leren. Het boek had daarom baat gehad bij een thematische indeling, daar de thematische overlap immers aanwezig is. Het is goed merkbaar dat het sociologische onderzoek Lane beter ligt dan het historische. In het sociologische deel kan ze een vollediger beeld schetsen van de moderne pub, omdat ze meer bronmateriaal tot haar beschikking heeft. In het historische deel blijft ze aan de oppervlakte door dicht bij de aangehaalde bronnen en literatuur te blijven en die nauwelijks te toetsen aan bronnenkritiek.

Ondanks dat gaat Lane verder verantwoord te werk in haar historische onderzoek. In de inleiding legt ze verantwoording af door aan te geven dat ze niet de aangewezen persoon voor archiefonderzoek was en zich daarom moet baseren op secundaire literatuur. Opvallend genoeg dat ze in de praktijk toch veel primair bronmateriaal gebruikt zodat het onderzoek verlevendigd wordt. We lezen vroegmoderne restaurantrecensies, recepten en ooggetuigenverslagen van Franse anglofielen die beschimpt worden in Londen. De voorbeelden zijn noodzakelijk om door de verder droge schrijfstijl te komen. Het stijve karakter van de

tekst wordt verder versterkt door de opbouw van ieder hoofdstuk: in de inleiding van ieder hoofdstuk is al duidelijk wat de conclusie van datzelfde hoofdstuk zal zijn.

Van het boek kan ook gezegd worden dat het door een toegankelijke opbouw en nadruk op secundaire literatuur een soort overzichtswerk van de geschiedenis van de pub is. Met zevenmijlslaarzen stapt Lane door de zeventiende tot en met de twintigste eeuw en betreft ze maatschappelijke ontwikkelingen op de transformatie van de pub tot gastropub. Een handboek neemt echter niet duidelijk positie in tegen specifieke historici, Lane doet dat wel. Ze wil het ongelijk van Britse historici aantonen. Die betogen namelijk dat de pub een plaats was waar klasse geen rol speelde, waar Lane betoogt dat de pub, taveerne en *inn* ieder een specifiek publiek in een specifieke tijd trokken. De pub was voor de lagere klasse, de taveerne en *inn* voor de midden- en hoge klasse. Dat het verschil tussen de taveerne en *inn* niet duidelijk wordt, ligt niet aan Lane, maar de historische ontwikkeling. De taveerne en *inn* zijn in het begin goed van elkaar te onderscheiden, omdat de *inn* slaapplekken aanbiedt en nauwelijks eten serveert, maar in de zeventiende en achttiende eeuw serveren beide eten en trekken ze hetzelfde publiek. De pub blijft toegankelijk voor een groot publiek, al nuttigen de men-

sen hun drankje gescheiden van elkaar.

Al met al is *From Taverns to Gastropubs* als een 'Keep Calm, Carry On'-poster voor de Britten. De pub verdwijnt niet, maar neemt een andere vorm aan om levensvatbaar te blijven, net zoals het dat in vroeger tijden ook al deed. Eerst exclusief voor de lagere klasse, later toegankelijk voor iedereen. De strakke structuur van het boek is tegelijkertijd een sterkte en zwakte. Enerzijds maakt het een degelijk overzichtswerk, anderzijds is het boek ondanks de soms humoristische bronnen ook taaie kost. Het boek had meer baat gehad bij een lossere, thematische vertelstructuur dan een chronologisch overzicht. Zodoende was het interdisciplinaire karakter ook beter naar voren gekomen. Nu is het als het drinken van een pint: stug doordrinken om tot de bodem van het glas te komen.

Rutger Hoekstra is derdejaars-student van de bachelor geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Hij kent geen specifiek interessegebied, maar is vooral geïnteresseerd in het overbrengen van een historisch verhaal aan een groter publiek.

EEN GESLAAGDE ORAL HISTORY VAN FRIESE WALVISVAARDERS

Anne-Goaitske Breteler, *De traan-*

jagers. Herinneringen van naoorlogse walvisvaarders, Amsterdam University Press, 2018; ISBN 9789462983816; paperback, 192 pagina's, €14,99.

Het boek *De traanjagers. Herinneringen van naoorlogse walvisvaarders* is een schoolvoorbeeld van hoe oral history en publieksgeschiedenis hand in hand kunnen gaan. Anne-Goaitske Breteler onderzocht jarenlang de geschiedenis van oud-walvisvaarders uit haar streek – het Noordoosten van Friesland. Door haar bijbaantje in het Friese café De Bûnte Bok kwam ze in aanraking met walvisvaarders. Van een handvol Friezen die dit avontuur in hun twintigerjaren tegemoet gingen, tekende ze de verhalen treffend op. Het boek bevat talrijke afbeeldingen, die ervoor zorgen dat de herinneringen tot leven worden gebracht.

De walvisvaarders die ooit, aldus Breteler, 'als de helden van de wederopbouw werden beschouwd, worden nu gezien als moordenaars van een beschermde diersoort' (p. 9). Hun verhalen zijn in de vergeetelheid geraakt doordat deze in de taboesfeer belandden. Breteler stelt in de inleiding van *De traanjagers* dan ook dat ze met dit boek de gevolgen van de walvisvaart niet wil vergelijken, maar slechts de vergeten geschiedenis boven water wil krijgen, hoewel het de vraag is in hoeverre het grote publiek deze

geschiedenis vergeten is (in 2014 wijdde *Andere Tijden* een aflevering aan de Nederlandse walvisvaart en het Scheepvaartmuseum toont sinds 2011 de vaste tentoonstelling *Het verhaal van de walvis*). Een nieuw aspect van Bretelers onderzoek is de nadruk op het dagelijkse leven van de jonge walvisvaarders. Voor dit onderdeel van haar geschiedschrijving is oral history bij uitstek geschikt.

Het boek stelt een aantal walvisvaarders centraal en het volgt hen vanaf de selectieprocedure en het vertrek tot de terugkomst in Nederland na zeven maanden. Veel van deze inmiddels oude mannen voeren meermaals mee aan boord van de Willem Barendsz. Het avontuur begon al in Amsterdam tijdens de dagen voor vertrek, waar de jongens nog even konden genieten van de geneugten die ze straks op zee zouden missen. Breteler beschrijft met merkbaar plezier deze wilde uitgaansavonden, die zich later in Zuid-Afrika en op Curaçao tijdens het inkopen van brandstof herhaalden. Ook de feestelijkheden en de ontgroening van de nieuwe walvisvaarders bij het passeren van de evenaar komen rijk geïllustreerd aan bod.

Naast deze verbroederende kant – waarin de auteur soms wel erg neigt naar een nostalgische tendens – toont het boek ook de zware en vieze kant van het werk. Er is veel oog voor het proces van het verwerken van de walvissen.

Het klein maken en koken van het enorme zoogdier gebeurde aan boord en dat was niet zonder gevaar. Breteler maakt in dit hoofdstuk naast mondelinge geschiedenis ook gebruik van dagboeken. Dit laat scherper de zware kant zien die in de interviews niet aan het licht lijkt te komen. Op de hoogtijdagen van de jacht werkten de mannen twaalf uur per etmaal, met soms nog overuren. Ze werkten in barre omstandigheden, in vrieskou en met weer en wind. Bovendien misten ze het gewone leven thuis. Er is ook aandacht voor het thuisfront: Breteler beschrijft hoe twee vriendinnen van walvisvaarders uit hetzelfde dorp steun bij elkaar vonden.

Hoewel niet voorbij wordt gegaan aan de ontstaansgeschiedenis en de achterliggende reden van de walvisvaart en de grote belangstelling waarmee deze in Nederland gevolgd werd, schort het op dat vlak toch. Een gemis in deze achtergrond is bijvoorbeeld een meer cijfermatige analyse: hoeveel werd er gevangen en wat voor effect had dit op de Nederlandse economie en vettekorten? Hoe staat dit in verband met andere landen die aan walvisvaart deden? Dit had wellicht met meer archiefonderzoek duidelijk kunnen worden. Daarnaast wordt het taboe omtrent de walvisvaart niet bevraagd: wanneer ontstond dit en (hoe) ervoeren de walvisvaarders die overgang zelf? Deze

contextualisering en historisering had de persoonlijke verhalen van de Friese vaarders meer gewicht gegeven.

Tot slot de vorm; Breteler wisselt de verhalende geschiedenissen van de mannen op zee af met hoe zij zelf nu in hun huizen ontvangen wordt. Dit zorgt voor mooie raamvertellingen en inzicht in hoe zij via deze laatste ooggetuigen de verhalen hoort. Haar “rechtdoorzee-stijl” bewerkstelligt het gevoel dat de lezer naar een film kijkt of zelf aan boord meevaart. Een minpunt waar de schrijver niets aan kan doen: door slechte binding valt het boek nog voordat het einde bereikt is uit elkaar. Maar dit mag de pret niet drukken, De traanjan-gers is een geslaagd publieksboek.

Rosa de Jong heeft de onderzoeksmaster Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam afgerond en specialiseert zich in vluchtmigratie naar het Caraïbisch gebied in de twintigste eeuw.

BLIJE BIGGETJES EN ANDERE MARSHALLPLAN-FILMS

Maria Fritsche, *The American Marshall Plan Film Campaign and the Europeans. A Captivated Audience?*, Bloomsbury; 2018; ISBN: 978-1-3500-0933-2; 337 pagina's; €71,42.

Film als politiek medium is alom-

tegenwoordig: zo verspreidde het Witte Huis een aantal maanden geleden een propagandistisch filmpje naar aanleiding van de ontmoeting tussen de Amerikaanse president Donald Trump en Kim Jong-un. Vlak na de Tweede Wereldoorlog wemelde het in Europa van dergelijke propagandafilms, behorend tot het door de Amerikaanse overheid geïnitieerde Marshallplan (ook bekend als *European Recovery Programme*, 1948-1952) dat als voornaamste doel had Europa economisch weer op de been te krijgen. De films moesten de Europeanen overtuigen van het nut van het Marshallplan als enige oplossing voor economisch herstel en waarborg voor vrede en tevens het belang van het Amerikaanse liberaal-kapitalistische model tonen. Een model dat volgens de *Marshall Planners* essentieel was om de Europese economie te hervormen, door specifieke vormen van productie, efficiëntie en modernisering in met name landbouw en industrie te bewerkstelligen. Hoe kwamen de Marshallplan-films tot stand? En hoe gingen productie en distributie van deze Marshallplan-films in zijn werk en wat waren de reacties van de Europeanen op deze propagandafilms?

In *The American Marshall Plan Film Campaign and the Europeans* bestudeert Maria Fritsche deze vragen aan de hand van een uitgebreid onderzoek naar alle nog beschikbare Marshallplan-films

(zo'n 170 van de 200) en hun verspreiding en receptie door heel Europa. Ze levert hiermee een belangrijke bijdrage aan de historiografie over het Marshallplan, die zich tot nu toe voornamelijk heeft gericht op de economische aspecten. Ondanks het indrukwekkende en enorme bronnencorpus van haar onderzoek - dat naast de vele films ook bronnenmateriaal uit verschillende Amerikaanse en Europese archieven bevat - weet Fritsche in de presentatie van haar onderzoek op het juiste moment in te gaan op concrete details of een bepaald perspectief om haar betoog te verlevendigen en kracht bij te zetten. Zo weidt de auteur uit over de achtergrond van verschillende documentairemakers en wordt het narratief van specifieke films toegelicht. Bijvoorbeeld een Deense Marshallplan-film waarin beelden van blije biggetjes, afgewisseld met animaties, moderne vormen van varkensteelt promoten, leidend tot optimale levensomstandigheden voor de varkens en ham van de hoogste kwaliteit. Een goed voorbeeld van een typische Marshallplan-film, waarin industriële modernisering en vooruitgang vaak centrale thema's waren - naast de eenheid van Europa.

Fritsche behandelt de vele Marshallplan-films door verschillende spelers, contexten en perspectieven te bespreken. Ze licht de productie van de films en het Amerikaanse beleid voor het

maken van de films toe, waarin een duidelijke voorkeur was voor Europese filmmakers. Tevens geeft de auteur meer achtergrondinformatie over de invloed van onder andere de Koude Oorlog en de Koreaoorlog op het filmbeleid. Ook besteedt ze aandacht aan de distributie van de films. Haar onderzoek richt zich voornamelijk op Frankrijk, Griekenland, Italië en West-Duitsland, maar ook andere Europese landen passeren de revue. Met name de verschillen tussen de Europese landen die Marshallplan hulp kregen komen aan bod, wat vooral interessante vergelijkingen oplevert in het hoofdstuk over de receptie van de Marshallplan-films. In Griekenland waren informerende documentaires veel populairder, terwijl in Italië korte, entertainende films meer publiek trokken.

In de praktijk bleken beleids- en filmmakers veel pragmatischer dan het beleid en de toon zoals omschreven in officiële Marshallplan documenten. Centraal stond het positief beïnvloeden van de Europese houding ten opzichte van Amerikaanse liberaal-kapitalistische waarden, waarbij het indammen van communisme alleen in het geval van Frankrijk en Italië een belangrijke plaats innam. In het geval van Italië werd hier dikwijls een stokje voor gestoken door communistische burgemeesters die de straatverlichting expres aanhielden tijdens filmvertoningen in de buitenlucht.

Hoewel Fritsche concludeert dat de Marshallplan-films gemengde resultaten opleverden, hadden de films wel degelijk invloed op het proces van *cultural transfer*. Met als voornaamste onderwerp het economisch herstel en de modernisering van Europa, legden de Marshallplan-films uit hoe Amerikaanse ideeën over productie, liberalisme en democratie konden worden verwezenlijkt. Een proces dat niet los kan worden gezien van andere naoorlogse Amerikaanse invloeden in Europa, zoals Hollywood films.

Zo nu en dan kan de lezer even de draad kwijtraken in de vele instituties en actoren die het Marshallplan rijk was. Desondanks laat Fritsche in haar betoog goed de verschillende facetten van de Marshall Plan films zien. Zowel de Europese filmmakers als de Amerikaanse initiatiefnemers geloofden in de potentie van deze films om de samenleving te veranderen. Deze studie toont inderdaad hoe de Verenigde Staten probeerde West-Europa te beïnvloeden op zowel economisch, cultureel als politiek vlak via de Marshallplan-films. Een proces dat vooral gericht was op de toekomst: met industrialisering en modernisering als centrale thema's was er weinig plek over voor het verleden in het veranderende gezicht van Europa.

Aimée Plukker heeft recentelijk de

onderzoeksmaster *Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam* afgerond en is momenteel als Junior Fellow verbonden aan ARTES (Amsterdam School for Regional, Transnational and European Studies).

ABSTRACTS

*Christianne Alvarado, **Een Ethiopische generatie in Cuba***

From 1978 onwards, tens of thousands of children of 'promising' socialist revolutions worldwide were sent to the Cuban Isla de la Juventud to receive free education on boarding schools, the ESBECS (Escuela Secundaria Basica en Campo). Thousands of these children were from Ethiopia, some were as young as five years old at the time of their arrival. This article bridges the gap in the historiography concerning this subject by using interviews of so-called Ethiocubanos, their former teachers and a health professional. It traces their journey to Cuba and details the organizational structure of the ESBECS, the social culture and the ways the children's respective national identities were preserved.

*Frederique Demeijer, **De kracht van oral history***

Oral history is based on spoken, first-hand accounts that are inherently subjective. Therefore, it is often seen as less reliable than more standard historical sources. However, this subjective character is also the source of its power: when we try to understand how events have been experienced by people, their own personal narratives complement the written sources (which often ignore personal experiences). They shed light on what is remembered and why, and by doing so, tell us something about the complexity of history and memory. This article seeks to explain how oral history is an important addition to official historical sources by drawing on data generated during my PhD research. In this piece, I try to understand how historical changes within a religious movement in the Netherlands – the Apostolic Society (Ap-Gen) – has been experienced by its members, and how this can change our perspective on the past. I seek to show this by conducting oral history interviews with members of the movement.

*Charlotte Klein, **Het selectieve archief van het geheugen***

This is an article based on a researchproject of the writer's own family history. It contains an analysis of in the memories of two people who had spent the last three years of the Second World War together on the same farm in Lunteren (Netherlands). Dirkje, the author's grandmother, was a young girl who had to help her parents, important people in the local resistance. Bart was a Jewish boy in hiding. Several interviews with Bart and Dirkje were conducted in Israel and the Netherlands. This article looks at their memories and their respective traumas.

AGENDA

1001 VROUWEN IN DE TWINTIGSTE EEUW

4 oktober 2018 – 10 maart 2019

Deze tentoonstelling is tot stand gekomen in samenwerking met Els Kloek. Zij heeft in oktober 2018 het boek *1001 vrouwen in de 20ste eeuw* uitgebracht: een verzameling van de levensverhalen van vrouwen die volgens Kloek en alle medewerkers aan het boek een podium verdienen. Naast het boek heeft ze samen met het Amsterdam Museum 200 van deze 1001 vrouwen geselecteerd. Bijzonder aan deze tentoonstelling is dat niet alleen bekende vrouwen aan bod komen, maar ook zij die buiten de grote belangstelling leefden. Gecombineerd geven ze een overzicht van de twintigste eeuw dat niet vaak in geschiedenisboeken of musea te vinden is.

Kosten: €13,50, gratis met Museumjaarkaart.

Amsterdam Museum, Amsterdam

COLLEGE PAUL SCHEFFER: LAND VAN HERKOMST

5 februari 2019

Paul Scheffers artikel 'Het multiculturele drama' zorgde in het jaar 2000 voor grote ophef. Hij betoogde hierin dat er meer aandacht moest worden besteed aan de problemen die de toestroom van migranten veroorzaakte. Volgens hem was de Nederlandse tolerantie geen oplossing. Hiermee wilde hij het debat openen, maar hij kreeg ook veel kritiek. In het college dat Scheffer zal geven in Tivoli Vredenburg zal hij laten zien op welke manieren migratie de samenleving in de afgelopen decennia heeft veranderd, niet alleen in Nederland maar ook in bijvoorbeeld de Verenigde Staten. Met veel ruimte voor vragen is dit een avond waarin het publiek aangemoedigd wordt om mee te denken over dit belangrijke hedendaagse thema.

Kosten: €14,50

Tivoli Vredenburg, Utrecht

GODEN VAN EGYPTE

12 oktober 2018 – 31 maart 2019

De laatste tentoonstelling van de hoofdcurator van het Rijksmuseum van Oudheden is groots opgezet. Alle klassieke onderwerpen komen aan bod, zoals de grote piramides, de vele rituelen die met het geloof gepaard gingen en dan de duizelingwekkende hoeveelheid goden. Daarnaast wordt echter ook geprobeerd duidelijk te maken wat voor invloed religie had op het leven van de Egyptenaren. Net als in veel religieuze samenlevingen bepaalde het geloof voor een groot deel de maatschappelijke en staatkundige structuren, maar ook de normen en waarden van de bevolking.

Kosten: regulier € 12,50, gratis met Museumjaarkaart

student: €6, gratis voor studenten geschiedenis

Rijksmuseum van Oudheden, Leiden